

Shahid Beheshti University
Faculty of Literature and Human Sciences
Department of History

Journal of History of Iran
Vol 19, No 1, Spring and Summer 2026
ISSN: 2008-7357 E-ISSN: 2588-6916

DOI: <https://doi.org/10.48308/irhj.2026.242695.1485>

Research Paper

Conceptual-Theoretical Possibilities of Douglas North's Historical Institutional in State Studies Pre-Modern Iranian State (Monarchy)

Mohammadali Akbari

Professor, History Department, Faculty of Letter and Human Sciences, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran, Email m.Akbari@sbu.ac.ir

Received: 2025/10/30 PP 181-217 Accepted: 2026/02/23

Abstract

Douglas North, the historical institutionalist economist, together with his collaborators, addressed the problem of controlling violence as a central challenge in the discussion of sustainable development and placed the institution of the state at the core of their theoretical framework. In developing this perspective, they explained the relationship between the state and the control of violence through several key concepts: the distinction between institutions and organizations in the structure of the state, the typology of limited access and open access social orders, the dual forms of the limited access state (the natural state) and the open access state (the democratic state), the dominant coalition of elites, and the system of rent distribution. Within the access order framework, natural states are understood as the historical forms of governance that prevailed throughout the long pre-modern era and are analyzed through the theory of limited access orders. The state as an institution and organization of governance in the *longue durée* of pre-modern Iran possesses distinctive characteristics that universal and highly generalizing theories often fail to explain comprehensively. Nevertheless, the conceptual and theoretical framework developed by North and his collaborators offers important analytical possibilities for theorizing about the political order and the nature of the Iranian pre-modern state. The main research question of this study therefore asks to what extent the conceptual framework of limited access orders and the theory of the natural state can provide analytical tools for understanding the structure of governance and monarchy in pre-modern Iran. The study employs a historical-thematic method in which historical phenomena are interpreted through theoretical concepts, while those concepts are simultaneously conditioned and reconfigured by the concrete historical characteristics of the subject under investigation. The findings indicate that the concepts of natural state theory and limited access social orders provide a useful framework for explaining the structure, internal mechanisms, and long-term durability of the Iranian pre-modern monarchy.

Keywords: Douglas North; Historical Institutionalism; Social Access Orders; Limited Access Order; Dominant Coalition; Rent Distribution System; Natural State; Pre-Modern Iranian State (Monarchy).

Citation: Akbari, Mohammadali. 2026. *Conceptual-Theoretical Possibilities of Douglas North's Historical Institutional in State Studies Pre-Modern Iranian Monarchy*. Journal of History of Iran, Spring and Summer, Vol 19, no 1, PP 181-217.

Copyright: 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Introduction

Douglas North is regarded as a historical institutionalist economist who, by focusing on the problem of violence control as a fundamental challenge in debates on sustainable development, brought the institution of the state to the center of his inquiries. This orientation led him and his collaborators to systematic efforts to study the state from a historical-institutionalist perspective. North's core question can in many respects be seen as a continuation of Hobbes's concern with the central problem of order and the state, namely violence and the ways it is controlled in society. On this basis, North proposed a conceptual framework for interpreting recorded human history, distinguishing three broad types of social orders: the primitive and first social order, the limited access order, and the open access order.

By "access order," North does not mean a particular set of political, economic, or religious institutions, but rather a fundamental mode of political organization. Institutions, as he defines them, encompass shared ideas, dispositions, emotions, and collective symbols. Addressing the problem of violence control as a central challenge of sustainable development, he turned to the question of the state. North and his colleagues, by introducing concepts such as limited and open access social orders, the natural state, patterns of rent distribution, historical institutionalism, and the theory of transition from limited to open access orders via the shift from natural to democratic states, and by emphasizing the role of social organization, systematized their theoretical endeavor.

Among these, the concepts of limited access order and the natural state are particularly important, as they enabled North and his associates to formulate a theoretical account of the nature, inner mechanisms, and functional roles of pre-modern states. They treat the limited access order as the most durable form of violence control and order creation through the establishment of the natural state, devoting a substantial part of their work to explaining the nature and function of the natural state in controlling violence and maintaining social order. In this theory, the concept of the natural state is applied to elucidate the nature and functioning of pre-modern states and thus provides historians with a conceptual tool for interpreting the state in Iran. Building on these contributions, the present study formulates its central questions as follows: first, what theoretical possibilities does this historically oriented institutionalist framework offer for understanding states in pre-modern polities; and second, how can its conceptual resources contribute to the analysis of the nature, internal mechanisms, and functions of the pre-modern Iranian state?

Materials and Methods

The present study adopts what may be described as a “thematic–historical” research method. In this approach, the historical phenomenon is explained and interpreted through recourse to concepts and theoretical constructs; however, unlike ahistorical or trans-historical conceptual schemes, the concepts and theories are themselves conditioned by, and reorganized in light of, the concrete, context-bound features of the historical subject under investigation. Thus, instead of mechanically applying a universal theory to an empirical case, the study seeks to enter into a critical dialogue with the theoretical framework and to reshape its categories in response to the specificities of the Iranian historical experience.

Accordingly, the research does not intend to “apply” Douglas North’s theory of limited access orders and the natural state in a complete and unmodified form to the case of pre-modern Iran. Rather, it aims at a creative utilization of the conceptual and theoretical possibilities that historical institutionalism offers for state studies in the context of Iran’s long pre-modern monarchy. In this sense, the study explicitly distances itself from those works which, relying on the generalized applicability of universal theories, have pursued a maximalist “fit” between an abstract model and a particular historical phenomenon, often at the expense of the phenomenon’s historical specificity.

On the empirical side, the research proceeds through a close reading of primary and secondary historical sources on the Iranian pre-modern monarchy, focusing on patterns of violence control, coalitions among elites, modes of rent distribution, and forms of hierarchical patronage. These empirical findings are then placed in a structured dialogue with the categories of limited access social orders, the natural state, dominant coalitions, and path dependence as developed by North and his colleagues. The method is thus both concept-driven and empirically grounded: theory guides the questions posed to the historical material, while the historical material, in turn, constrains, refracts, and partially reshapes the theoretical categories.

Result and Discussion

The findings of this study indicate that Douglas North’s historical-institutionalist framework, particularly the concepts of limited access order and the natural state, offers a powerful lens for interpreting the structure and functioning of pre-modern Iranian monarchy. In North’s view, institutions—understood as patterned norms, rules, and shared beliefs—provide the basic architecture through

which societies create social order and control violence. This institution-centered perspective, rooted in the Durkheim-Parson's tradition, conceives of social order as an outcome of relatively stable institutional arrangements that both enable and constrain collective action.

Applied to historical analysis, this framework highlights the path-dependent character of institutional evolution: previous institutional choices restrict subsequent options and link present decisions to long trajectories of change. Thus, to understand the long-term persistence of the Iranian monarchical order, one must trace the gradual formation and transformation of its institutional arrangements for distributing rents, structuring patron-client networks, and organizing coercive capacities.

Within this framework, North and his collaborators distinguish three ideal-typical forms of natural state-fragile, basic, and mature-each representing a specific configuration of the dominant coalition, state capacity, and mechanisms of rent distribution. In fragile natural states, commitments among elites are unstable, the state's ability to control violence is low, and patronage networks are highly personalized and volatile. Basic natural states exhibit more durable institutional arrangements and a clearer public-law structure, but remain limited in their capacity to support organizations independent of the state and to sustain credible long-term commitments. Mature natural states, by contrast, possess more robust public institutions, clearer rule structures, and more institutionalized mechanisms for resolving intra-elite conflicts, including a partial rule of law for elites.

When this typology is brought into dialogue with the historical experience of Iranian monarchy, the pre-modern Iranian polity can be conceptualized as a limited access order whose stability and reproduction rested on a particular form of natural state. The Islamic-era Iranian monarchy-often theorized as "saltanat-i Islamiyah"-crystallized as a historically specific variant of a basic (and in certain periods proto-mature) natural state. Its stability depended on a dominant coalition composed of the sultan and royal household, high-ranking military commanders (tribal and nomadic elites), key bureaucratic figures (viziers and senior officials), and religious authorities (jurists and scholars).

Violence control and the maintenance of order were achieved not through impersonal, generalized citizenship rights, but through a dense network of patronage relations, rent-generating privileges, and selective access to organizational forms. The crown's control over land, taxation, and appointments functioned as a central reservoir of rents, which were strategically allocated to

elites in exchange for military support, political loyalty, and local governance. At the lower levels, hierarchical patron–client networks tied non-elite groups to powerful intermediaries, embedding them within a structure of protection and obligation rather than formal legal equality.

This arrangement reveals why pre-modern Iranian monarchy simultaneously exhibited strong central symbols of kingship and chronic structural fragility. Stability depended on the continual recalibration of rents and privileges within the dominant coalition; when this balance was disrupted—by succession crises, external shocks, or breakdown of fiscal capacity—the system tended to revert toward the fragile natural state type. Nonetheless, the persistent reliance on limited access to organizational forms, rent-based elite cohesion, and personalized patronage indicates that the Iranian monarchical order is best understood as a historically specific, path-dependent realization of North's limited access social order, rather than as a deviation from an abstract ideal of absolutism or popular sovereignty.

Conclusions

As noted, North and his collaborators, in their theory of limited access social orders and the natural state, sought to explain the emergence and persistence of pre-modern social orders in human history as mechanisms for controlling violence and establishing relatively stable order. Violence control, in their account, is accomplished through two vertically articulated hierarchies: a system of privilege (rent) distribution and a hierarchical structure of generalized patronage and protection. At the same time, as was clarified in the discussion of the relationship between this theory and the description and analysis of the Iranian pre-modern monarchy and its practices and functions, there are evident differences at the conceptual level and in the overall structure of access in North's framework and in the Iranian monarchical order.

Nevertheless, the historical institutionalist model developed by North and his colleagues contains conceptual themes that, if employed with due attention to Iran's specific historical conditions, can enhance our understanding of this type of social order and its corresponding state. For example, the role of military organization—tribes and nomadic groups—in controlling violence, maintaining relative stability, and shaping the Iranian limited access order within the framework of monarchy is highly illuminating. Likewise, the distinction between fragile and basic natural states can be used, with appropriate qualifications, to conceptualize the contrast between weak and strong forms of monarchy in

Iran. The extensive and diversified system of privilege distribution under the Iranian monarchy closely parallels the rent distribution system in the general theory of limited access orders. Finally, the notion of path dependence offers a powerful conceptual tool for explaining the long-term reproduction of the Iranian monarchical governance pattern across the medieval and early modern periods.

دانشگاه شهید بهشتی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

مجله تاریخ ایران

سال ۱۹، شماره ۱، بهار و تابستان، ۱۴۰۴
شاپا الکترونیکی: 2588-6916 شاپا: 2008-7357

DOI: <https://doi.org/10.48308/irjh.2026.242695.1485>

مقاله پژوهشی

امکان‌های مفهومی - نظری رویکرد نهاد باوری تاریخی داگلاس نورث در مطالعات سلطنت قدمایی ایران

محمدعلی اکبری

استاد گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران، رایانامه: m.akbari@sbu.ac.ir

دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۰۹ صص ۱۸۱-۲۱۷ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۰۳

چکیده

داگلاس نورث، اقتصاددان نهاد‌باور تاریخی و همکارانش، با پرداختن به معضله کنترل خشونت، به‌عنوان یک چالش اساسی در بحث توسعه پایدار، نهاد دولت را در کانون نظرورزی‌های خود قرار دادند. آنها در مسیر این کوشش نظری، فهم خود از نهاد دولت و نسبت آن را با کنترل خشونت در قالب مفاهیم بنیادی چون: دوگانه نهاد و سازمان در پیکربندی مفهومی دولت، نظم‌های اجتماعی دسترسی محدود و باز، اشکال دوگانه دولت دسترسی محدود (دولت طبیعی) و دولت دسترسی باز (دولت دموکراتیک)، ائتلاف مسلط فرادستان و نظام توزیع رانت صورت‌بندی کردند. بر اساس نظریه نظام دسترسی، پدیدار دولت‌های طبیعی به‌عنوان اشکال تاریخی نهاد و سازمان حکومت در دوران بلند پیشامدرن، در چهارچوب مفهوم-نظریه «نظم دسترسی محدود و دولت طبیعی» تحلیل کردند. دولت، به مثابه نهاد و سازمان حکمرانی در دوران بلند قدمایی ایران، از آن خاص‌بودگی برخوردار است که نظریه‌های جهان‌روا، بنابر میل به تعمیم‌گرایی حداکثری، قادر به تبیین جامع آن نیستند. با این حال، در منظومه مفهوم‌پردازی و سامانه نظری این نوع از دستگاه‌های نظری، امکان‌هایی برای نظری‌ورزی درباره دولت قدمایی ایران را می‌توان سراغ گرفت. این رویکرد البته تمرینی برای مسئله مواجهه مورخان با نظریه‌ها نیز می‌تواند محسوب شود. مسئله اصلی تحقیق از گفت‌وگوی خلاق با این دستاوردها شکل گرفت و نهایتاً این صورت‌بندی از پرسش اصلی را سامان بخشید که با عطف توجه به دستاوردهای ارزشمند نورث و همکارانش، اولاً مفهوم-نظریه نظم دسترسی محدود و دولت طبیعی، کدام امکان‌های نظری را برای نظری‌ورزی درباره نظم حکمرانی و دولت قدمایی ایران ممکن می‌کند؟ روش تحقیق حاضر را باید روش «موضوعی-تاریخی» دانست. در روش موضوعی-تاریخی، پدیدار تاریخی با استفاده از مفاهیم و نظریه توضیح داده و تبیین می‌شود، با این تفاوت نسبت به چهارچوب‌های مفهومی و نظری غیرتاریخی که در روش موضوعی-تاریخی مفاهیم و نظریه به وسیله وجه انضمامی سوژه تحقیق، مشروط و بازاریابی مجدد می‌شود. در نتیجه تحقیق حاضر، این امر آشکار شد که مفاهیم پایه در دولت‌شناسی دولت طبیعی (پیشامدرن) و نظریه نظم اجتماعی دسترسی محدود، قابلیت‌های مناسبی برای مطالعه دولت قدمایی ایران فراهم می‌سازد. البته مفهوم دولت طبیعی و نظریه نظم دسترسی محدود، با لحاظ کردن ویژگی‌های خاص تجربه تاریخی ایران، تبیین ماهیت و سازوکار درونی سلطنت قدمایی و رمز حیات طولانی‌مدت آن را امکان‌پذیر می‌کند.

واژه‌های کلیدی: داگلاس نورث، نهاد باوری تاریخی، نظام‌های اجتماعی دسترسی، نظم دسترسی محدود، ائتلاف مسلط، نظام توزیع رانت، دولت طبیعی، دولت قدمایی ایران (سلطنت).

استناد: اکبری، محمدعلی. ۱۴۰۵. امکان‌های مفهومی-نظری رویکرد نهاد‌باوری تاریخی داگلاس نورث در مطالعات سلطنت قدمایی ایران، مجله تاریخ ایران، بهار و تابستان، سال ۱۹، شماره ۱، ۱۸۱-۲۱۷.

Copyright:© 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

مقدمه

داگلاس نورث اقتصاددان نهاد‌باور تاریخی قلمداد می‌شود که با پرداختن به مسئله کنترل خشونت، به‌عنوان یک معضله اساسی در بحث توسعه پایدار، به قلمرو نهاد دولت پرداخت. این امر کوشش‌های او و همکارانش برای مطالعه دولت از منظر نهاد باوری تاریخی را در پی داشت. پرسش اساسی نورث را باید به‌نوعی در امتداد پرسش‌های دانست که ناظر به مسئله کانونی نظم و دولت، یعنی خشونت و شیوه کنترل آن در جامعه است. نورث، بر این اساس، با طرح ایده چهارچوب مفهومی برای تفسیر تاریخ مکتوب بشر، انواع نظم‌های اجتماعی موجود در تاریخ انسان‌ها را در سه نوع کلی از یکدیگر متمایز می‌کند: نظم اجتماعی نخستین و بدوی؛ نظم اجتماعی دسترسی محدود؛ و نظم اجتماعی دسترسی آزاد. مقصود نورث از نظم دسترسی، مجموعه معینی از نهادهای سیاسی، اقتصادی یا دینی در یک جامعه نیست، بلکه این مفهوم ناظر به یک شیوه و صورت بنیادین سازماندهی سیاسی است. نهادها بنا به تعریف نورث، همان اندیشه‌ها، گرایش‌ها، عواطف و نمادهای جمعی را در بر می‌گیرد. وی با پرداختن به معضله کنترل خشونت، به‌عنوان یک چالش اساسی در بحث توسعه پایدار، به موضوع دولت ورود پیدا کرد. نورث و همکارانش با وضع مفاهیمی مانند: نظم‌های اجتماعی دسترسی محدود و باز، دولت طبیعی، الگوهای توزیع رانت، نهادباوری تاریخی و نظریه گذار از نظم‌های اجتماعی دسترسی محدود به نظم‌های دسترسی باز با گذار از دولت طبیعی به دولت دموکراتیک، با تأکید بر نقش سازمان‌یافتگی اجتماعی، کوشش‌های نظری خود را به سامان کردند. نظم دسترسی محدود و دولت طبیعی از جمله مهم‌ترین مفاهیمی بودند که نورث و همکارانش به مدد آن توانستند طرحی نظری از ماهیت، سازوکار درونی و کارویژه دولت‌های پیشامدرن را به‌دست دهند. او و همکارانش نظم اجتماعی دسترسی محدود را بادوام‌ترین نوع کنترل خشونت و سازماندهی نظم از طریق تأسیس دولت طبیعی می‌دانند و بخش مهمی از کوشش خود را معطوف به تبیین ماهیت و کارکرد دولت طبیعی برای کنترل خشونت و برقراری نظم اجتماعی کرده‌اند. بنابراین در این نظریه، مفهوم دولت طبیعی در توضیح ماهیت و کارکرد دولت‌های پیشامدرن به کار رفته است و قابلیت برای توضیح‌پذیری دولت در ایران را برای مورخان ایجاد می‌کند. پژوهش حاضر با عطف توجه به دستاوردهای ارزشمند نورث و همکارانش، پرسش اصلی را این‌چنین صورت‌بندی کرد که اولاً این نظری‌ورزی نهادباورانه تاریخ‌مندی، کدام امکانات نظری را برای شناخت دولت در حکومت‌های پیشامدرن به‌دست می‌دهد؟ و ثانیاً امکانات مفهومی و نظری، چگونه در شناخت ماهیت، سازوکار درونی و کارکرد دولت قدمایی ایران، می‌تواند تأثیرگذار باشد؟

در اینجا باید بر خط تمایز روشن مسئله این تحقیق در مواجهه با نظریه‌های جهان‌شمول مانند نظریه نظم

دسترسی محدود و دولت طبیعی نورث و همکارانش، با رویکرد «کاربست» نظری در نمونه تجربی تأکید ورزید. از نظر این تحقیق، با کاربرد تام و تمام مفهوم-نظریه‌های جهان‌شمول نمی‌توان پدیدارهای خاص‌بوده تاریخی را توضیح داد و تبیین کرد. بنابراین مقصود تحقیق حاضر بهره‌گیری خلاقانه از امکان‌های مفهومی و نظری‌ست که این رویکرد، می‌تواند برای دولت‌پژوهی در تاریخ قدمایی ایران فراهم آورد، که عملاً با فرض وجه تعمیمی نظریه‌ها برای تبیین انواع پدیدارهای تاریخی در بافتارهای تاریخی گوناگون، عملاً به تطبیق حداکثری الگوی عام همه مفاهیم این نظریه برای توضیح پدیدار خاص پرداخته‌اند و به خاص‌بودگی پدیدار تاریخی توجه لازم را نداشته‌اند. مروری بر ادبیات تحقیق در این زمینه گویای این امر است که بیشتر تحقیقات موجود ناظر به کاربرد این نظریه در مطالعات دولت‌پژوهی در ایران بوده‌اند، و حال آنکه تحقیق حاضر به بررسی امکان‌های مفهومی-نظریه رویکرد نورث و همکارانش می‌پردازد. بنابراین می‌توان روش تحقیق حاضر را روش «موضوعی-تاریخی» دانست. در روش موضوعی-تاریخی، پدیدار تاریخی با استفاده از مفاهیم و نظریه توضیح داده و تبیین می‌شود، با این تفاوت نسبت به چهارچوب‌های مفهومی و نظریه غیرتاریخی که در روش موضوعی-تاریخی مفاهیم و نظریه به‌وسیله وجه انضمامی سوژه تحقیق، مشروط و بازآرایی مجدد می‌شود. تحقیق حاضر در چند قسمت، به ترتیب ذیل، به بررسی امکان‌های رویکرد نهاد باوری تاریخی نورث و همکارانش می‌پردازد و در نهایت نیز مشروط به اقتضائات انضمامی، مسئله دولت قدمایی ایران، قابلیت‌ها و ظرفیت‌های مفهومی آن برای تبیین دولت قدمایی ایران، مورد بررسی قرار می‌گیرد. این همان وجه روش‌شناختی نوشتار حاضر برای گفت‌وگوی مورخان با نظریه‌هاست که می‌تواند مورد توجه قرار گیرد.

امکان‌های مفهومی - نظری رویکرد نهاد باوری تاریخی

ویژگی‌های رویکرد نهادی در شناخت پدیدار تاریخی (مسئله دورکیمی)

رویکرد نهادی مبین آن الگوی تحلیلی است که پدیدارهای اجتماعی را از منظر بنیادهای حیات اجتماعی؛ یعنی نهادها، مورد مطالعه قرار می‌دهد. «امیل دورکیم» در تحلیل ساخت اجتماعی، دو مفهوم ساخت «نهادی» و ساخت «رابطه‌ای» را از یکدیگر متمایز می‌کند. بر اساس دوگانه دورکیم، «روابط جمعی» ساخت رابطه‌ای و «مظاهر جمعی» به ساخت نهادی جامعه شکل می‌دهند (دورکیم، ۱۳۴۳: ۲۷-۲۴). نهادها در یک تعریف کلی، همان اندیشه‌ها، گرایش‌ها، عواطف و نمادهای جمعی را در بر می‌گیرد که به گفته دورکیم، مظاهر جمعی‌اند؛ مظاهر جمعی که در درون جامعه از صورتی با ثبات، کلی و پایدار برخوردارند (همان، ۴۱). از نظر وی، نهادها عمدتاً در آداب و سنن، عرف و مقررات و قوانین متجلی می‌شوند که به گرایش‌ها و رفتارهای جمعی شکل می‌دهند. از این رو، یک ساختار اجتماعی، به‌لحاظ

مفهومی، از انتظارات الگومند فرهنگی تشکیل می‌گردد که «نهاد اجتماعی» نامیده می‌شود. در حقیقت، نهادهای اجتماعی، شالوده یک جامعه را می‌سازند که ساختارهای بزرگی مانند: پدرسالاری، مالکیت، خانواده، دیوان‌سالاری، حکومت، دین و آموزش را شامل می‌شوند. از نظر پارسونز، الگوهای نهادی را می‌بایست به‌مثابه ستون فقرات نظم اجتماعی در نظر آورد که خود محصول نسبتاً پایدار و مستمر فرایند کنش‌های جمعی‌اند. اهمیت تأکید بر ساخت نهادی در تحلیل ساخت اجتماعی تا بدان پایه است که حوزه لوپز و جان اسکات گفته‌اند «هرگونه تفسیر ساختاری جامعه باید واجد نوعی تلقی از طرز کار ساخت‌های نهادی باشد» (اسکات و لوپز، ۱۳۸۵: ۳۹). در سنت دورکیمی، این تالکوت پارسونز بود که به مطالعه سطح نهادی اهتمام جدی ورزید و سرانجام نیز در مقاله‌ای تحت عنوان «مطالعات تطبیقی و دگرگونی تکاملی» مفهوم «ساخت نهادی» را برای آنچه دورکیم مظاهر جمعی نامیده بود، به کار بست. به این ترتیب، از نظر پارسونز، نهادهای اجتماعی «الگوهای از پیش مشخص شده‌ای دارند» که «رفتار» را در مقابل مسیرهای متعددی که از لحاظ نظری می‌تواند وجود داشته‌باشد، به مسیر معینی هدایت می‌کنند (پارسونز، برگر و لاکمن، به نقل از لوپز و اسکات، ۱۳۸۵: ص ۴۷) و نهادهای اجتماعی، «الگوهای هنجاری» ای شمرده می‌شوند که اموری را که می‌بایست در یک جامعه مشخص، معمول شوند، به‌عنوان قواعد پذیرفته شده اجتماعی معین می‌کند. این به آن معناست که نهادها از مواد و مصالح هنجارها ساخته شده‌اند. هنجارها به مجموعه‌ای از قواعد رفتاری یا انتظارات عملی‌ای گفته می‌شود که در میان گروه معینی از انسان‌ها مشترک است و از این روست که «شالوده نظم اجتماعی در زندگی روزمره، مشترک بودن و درهم‌گره خوردن این انتظارات رفتاری» (یا همان هنجارها) است (همان، ۴۸-۴۷). به‌علاوه باید توجه داشت که نهادها با تعیین جایگاه‌ها یا «مقام‌های اجتماعی» و رفتاری که متناسب با این مقام‌هاست، به تنظیم کنش‌ها مبادرت می‌کنند. گرایف (Grif) در سنت اقتصاددانان نهادباور، به تأسی از تعریف مفهوم ساخت نهادی در سنت جامعه‌شناختی، نهادها را قواعد زیستن جمعی انسان‌ها در یک نظم اجتماعی معرفی می‌کند که با تعیین محدودیت‌های رسمی و غیررسمی، ساختار تعاملات جمعی چنین ساختی را متعین می‌سازد (Grif, 2006:30). در ادامه، داگلاس نورث، دیگر اقتصاددان نهادباور نیز از نهادها به‌عنوان «الگوهای تعامل که روابط بین افراد را تدبیر و مقید می‌کنند»، یاد می‌کند. به گفته او، نهادهای اجتماعی راهنمای عمل انسان‌ها در تعاملاتشان محسوب می‌شوند که با ایجاد الگوهای کنش جمعی در زندگی روزمره، عدم اطمینان را کاهش می‌دهند و دایره انتخاب‌های آنان را نیز تعریف و محدود می‌کنند (نورث، والیس و وینگاست، ۱۳۹۹: ۴۱-۳۹).

1. Parsons, Talcott. 1977. "Comparative Studies and Evolutionary Change." In *Social Systems and Evolutionary Theory of Action*. New York: Free Press.

بنابراین، نهادها (به‌همراه سازمان‌ها) آن ساختار اساسی قلمداد می‌شوند که انسان‌ها در طول تاریخ خود، به کمک آن «نظم اجتماعی» آفریده و بر بی‌ثباتی و خشونت فائق آمده‌اند. نورث به تأسی از سنت ساختی - کارکردی دورکیمی - پارسونزی، مفاهیمی مانند «ترتیبات نهادی»، «محیط نهادی» و «محدودیت‌های نهادی» یا ساختار را برای تحلیل نظم اجتماعی امری ضروری قلمداد می‌کند. شکل‌های عمده ترتیبات نهادی عبارتند از: قواعد رسمی، قوانین مکتوب، معاهدات اجتماعی رسمی، هنجارهای غیررسمی، رفتارها و باورهای مشترک درباره جهان^۱. عقاید و ایدئولوژی‌ها در شکل دادن به جهان اجتماعی نقش مهمی دارند؛ زیرا آن‌ها ساخته‌های ذهنی‌اند که افراد برای تفسیر جهان پیرامون و انتخاب‌های خود، به آنها تمسک می‌جویند (نورث، ۱۳۷۷: ۱۷۵-۱۷۳) و نهادها در تعیین میزان اهمیت آنها نقشی اساسی ایفا می‌کنند. به بیان روشن، محدودیت‌های نهادی که مجموعه فرصت‌های افراد را تعیین می‌کند، مجموعه‌ای مرکب از محدودیت‌های رسمی و غیررسمی است. این محدودیت‌ها شبکه‌ای می‌سازند با ارتباط‌های درونی که به انحاء مختلف بر مجموعه انتخاب در زمینه‌های مختلف تأثیر می‌گذارند (همان، ۱۱۵-۱۱۴). محدودیت‌های رسمی مشتمل بر قوانین سیاسی (و قضائی)، قوانین اقتصادی و قراردادهای سلسله‌مراتب چنین قوانینی، از قانون اساسی گرفته تا مجموعه قوانین مصوب و قوانین عرفی، آیین‌نامه‌های ویژه و نهایتاً قراردادهای فردی است، و محدودیت‌های غیررسمی نیز بخشی از سنت‌ها، آداب و رسوم، اصول و قواعد رفتاری شده‌اند؛ قواعدی که هرگز آگاهانه طراحی نشده‌اند ولی منافع همگان در حفظ آنهاست (همان، ۷۶). بر این اساس، کنش متقابل و پیچیده قوانین رسمی و محدودیت‌های غیررسمی است که همراه با روش تعاملات آنها، به زندگی روزمره شکل می‌دهد و انسان‌ها را در فعالیت‌های گوناگون زندگی راهنمایی می‌کند. به‌علاوه، سازوکار برقراری ثبات و نحوه تغییرات نهادی، موضوع مهم دیگری است که رویکرد نهادباوری به شناخت آن توجه جدی مبذول داشته است. «ثبات نهادی»، از منظر رویکرد نهادگرایی، ناظر به مجموعه تعاملات پیچیده‌ای در زمان و مکان است و شناخت خصلت‌های ثبات‌آفرین، به‌منظور دستیابی به فهمی بهتر از ماهیت روند تدریجی تغییرات نهادی و مآلاً تحول اجتماعی، از جایگاه تعیین‌کننده‌ای برخوردار است (نورث، ۱۳۷۷: ۱۳۶-۱۳۵). به این ترتیب، نورث، درباره کارکرد نهادها در جامعه می‌گوید که آنها از طریق تأسیس یک ساختار با ثبات (اما نه لزوماً کارا) برای کنش‌های متقابل انسانی، عدم اطمینان را کاهش می‌دهند. البته ثبات نهادها به‌هیچ‌وجه به‌معنای این نیست که نهادها تحول نمی‌یابند. آداب و رسوم، اصول و قواعد

۱. نورث در آثار متعدد خود، تصریح می‌کند که در زمینه‌ی «نظریه‌ی نهادی» تحت تأثیر آرای گرایف قرار دارد. هر چند تفاوت نظرهایی نیز با وی داشته است. گرایف که در کتاب «نهادها و مسیر اقتصاد مدرن» رویکرد نهادی به تحول اقتصادی را به خوبی صورت‌بندی و تشریح کرده است، آگاهی‌های مهمی در باره‌ی نهادها و کارکردشان در زندگی اجتماعی نیز بیان می‌کند. ن.ک. به:

سلوک، هنجارهای رفتاری، مجموعه‌ی قوانین مصوب، قوانین عرفی و قراردادهای فردی همگی در حال تغییر تدریجی‌اند و بنابراین به‌طور مداوم انتخاب‌های قابل دسترسی را تغییر می‌دهند. «تغییر نهادی» نیز عبارت است از «سازگاری مرزی» با مجموعه‌ای مرکب از قوانین، هنجارها و سازوکارهای اجرا که مقوم چارچوب نهادی‌اند. البته نورث تصریح می‌کند که عامل تغییر در جامعه و تاریخ، کارگزار است؛ کارگزاری که به محرک‌های قرار گرفته در چارچوب نهادی، واکنش نشان می‌دهد. همچنین از آنجا که ساخت ذهنی مدل‌های تبیین‌کننده انتخاب از باورهای ایدئولوژیک تأثیر می‌پذیرد، برداشت کنشگران در تغییرات نهادی نقشی اساسی‌تر دارد (همان، ۱۶۴). فرایند تغییر، به‌طور جدی، فرایندی تدریجی است که به دو صورت رخ می‌دهد: یکی تغییرات نهادی تدریجی که از طریق تعدیلات پیوسته به وقوع می‌پیوندد. این همان شیوه مسلط است که جوامع از طریق آن شکل گرفته‌اند؛ و دوم تغییرات نهادی ناپیوسته که به واسطه غلبه نظامی یا انقلاب ناشی شده‌اند (همان، ۱۶۱). البته اینکه چرا حتی تغییرات نهادی غیر تدریجی مانند انقلاب یا فتح کشورها در بنیاد تدریجی‌اند، نتیجه آن است که محدودیت‌های غیررسمی جزء لاینفک جوامع‌اند. هر چند ممکن است قوانین رسمی یک‌شبه در نتیجه تصمیم‌گیری‌های سیاسی یا قضائی تغییر کند، اما محدودیت‌های غیررسمی در مقابل سیاست‌های سنجیده و آگاهانه بسیار مقاومت می‌کنند. از این روست که «این محدودیت‌های فرهنگی نه‌تنها گذشته را به حال و آینده پیوند می‌زنند، بلکه کلید تبیین تغییرات تاریخی را نیز در اختیار ما قرار می‌دهند» (همان، ۲۵-۲۴).

رویکرد نهادی و مسئله تحولات تاریخی (ایده‌ی وابستگی به مسیر)

خصلت تغییرات نهادی یا «وابستگی به مسیر طی شده»، موضوع مهم دیگری در رویکرد نهادباوری است. وابستگی ناظر به مسیری است که مجموعه انتخاب‌ها را از لحاظ مفهومی محدود می‌سازد و تصمیم‌گیری را در طول زمان پیوند می‌زند. این مسیر محتوم نیست که در گذشته به‌دقت آینده را پیش‌بینی کند. به‌بیان روشن، وابستگی به مسیر طی شده به معنی آن است که «تاریخ اهمیت دارد و تا تکامل تدریجی نهادها را دنبال نکنیم، قادر نخواهیم بود انتخاب‌های امروزمان را بفهمیم» (همان، ۱۶۰). بنابراین در نهادگرایی نوین، نهادها به‌عنوان ابزاری مفهومی در شناخت تداوم و تحول نظم اجتماعی در بستر تاریخ مکتوب بشر بسیار مهم و راهگشا محسوب می‌شوند، زیرا: اولاً چون نهادها گذشته را به حال و آینده مرتبط می‌کنند، کلید فهم و شناخت دگرگونی‌های تاریخی جوامع محسوب می‌شوند (نورث، ۱۳۷۷: ۱۸۵). به‌علاوه، پذیرش رویکرد تحلیل نهادی، تأثیر مهمی بر امر پژوهش تاریخی بر جای می‌گذارد و موجب ظهور شاخه نوینی در مطالعات تاریخی می‌شود. شاخه‌ای که به‌جای قرار دادن رویدادهای مهم و کارگزاران بزرگ، نهادها (و سازمان‌ها) را به‌عنوان «واحد تحلیل» در کانون شناخت و

تحلیل خود قرار می‌دهد. به بیان روشن، «الحاق نهادها به تاریخ به ما اجازه می‌دهد بهتر گذشته را شرح دهیم» (همان، ۲۰۵).

مساله خشونت؛ نظم‌های اجتماعی دسترسی و ظهور اشکال دولت تاریخی (مساله هابز)

نورث و همکارانش در مقاله «چهارچوب مفهومی برای تفسیر تاریخ مکتوب بشر» (نورث، والیس و وینگاست، ۱۳۸۵: ۱۵۱-۹۲)، که بعداً در کتاب نظم‌های اجتماعی و خشونت به عنوان چارچوب نظری مورد استفاده قرار گرفت، انواع نظم‌های اجتماعی موجود در تاریخ انسان‌ها را در سه نوع کلی از یکدیگر متمایز می‌کنند: اول - نظم اجتماعی نخستین و بدوی، شکارچی و گردآوری‌کننده آذوقه یا «شبان‌ی اولیه»؛ دوم - «نظم اجتماعی دسترسی محدود»^۲ (حکومت طبیعی)^۱؛ و سوم - «نظم اجتماعی دسترسی آزاد»^۳. کاربرد نظم اجتماعی، در اینجا، بیانگر توجه جدی نظریه‌پردازان به ضرورت وجود دربرگیرندگی لازم مفهوم مذکور برای جایگیری تمام نظامات اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و دینی در فضای معنایی آن است. به علاوه، سازمان‌ها در همه وجوه نظم اجتماعی موضوع مهمی است، زیرا هر یک از نظم‌های سه‌گانه، سازمان‌ها را به شیوه‌های مخصوص به خود ساختارمند می‌کنند و در نتیجه، این ساختارهای نهادی جوامع هستند که نوع سازمان‌هایی که هر یک از این جوامع می‌توانند خلق و حفظ کنند را تعیین می‌کنند. در همین جا باید به یک نکته کلیدی توجه ویژه مبذول داشت و آن عبارت است از اینکه مقصود از نظم دسترسی، مجموعه معینی از نهادهای سیاسی، اقتصادی یا دینی در یک جامعه نیست، بلکه این مفهوم «ناظر به یک شیوه و صورت بنیادین سازماندهی سیاسی است» (نورث، والیس و وینگاست، ۱۳۹۹: ۷۸).

در این میان «دولت» قدرتمندترین و اساسی‌ترین سازمان هر جامعه به‌شمار می‌رود که اصلی‌ترین کارکرد آن حل مسئله ایجاد نظم اجتماعی است. نورث در بیان برخی از جنبه‌های بااهمیت دولت می‌گوید: «دولت ذاتاً یک سازمان است. یعنی؛ دولت گروهی از افراد است که ترکیبی از اهداف مشترک و فردی را از طریق اقدام نسبتاً هماهنگ دنبال می‌کنند، دولت‌ها افراد نیستند». اندیشه سلطان قاهر، «واقعیت بنیادی که همه دولت‌ها، سازمان هستند» را نادیده می‌گیرد. همچنین «دولت با ترغیب قدرتمندان جامعه به ایجاد ترتیباتی که منافع بالقوه» را تأمین می‌کند، قادر است از کاربرد خشونت بکاهد. بدین معنا که «ساختار درونی مناسبات بین اعضای دولت آن چیزی است» که خشونت را کنترل می‌کند. از جانب دیگر، «حدی از پتانسیل توازن خشونت» می‌بایست میان اعضای دولت باشد، زیرا این

1. Foraging order

2. Limited access order

3. Natural state

4. Open access order

توازن قواست که امکان ظهور نظم اجتماعی را می‌دهد؛ «توازنی که منافع سیاسی و اقتصادی و نظامی» اعضای دولت را تشکیل می‌دهد. در این میان «وجود انحصار بر مالکیت امر بسیار حیاتی» خواهد بود، چون «چسب نگاهدارنده توافقات اعضای دولت، رانت‌هایی است که آن‌ها از به رسمیت شناختن امتیازات ویژه یکدیگر» کسب می‌کنند. این امر بدان معنی است که بند ناف نظم موجود به امتیازات و رانت‌ها وابسته است (نورث، والیس و وینگاست، ۱۳۸۵: ۱۰۰).

نظریه نظم دسترسی محدود (جوامع قدمایی) و برآمدن اشکال مختلف حکومت طبیعی

همان طور که پیش‌تر گفته شد، از نظر نورث و همکارانش، دولت در جوامع تاریخی پیشامدرن، که از آن با نام دولت طبیعی یاد شده است، در یک نوع‌شناسی کلان، شامل سه نوع: شکننده، پایه و بالغ بوده است (همان، ۹۳). «حکومت طبیعی شکننده»^۱ به حکومتی گفته می‌شود که در آن حکومت: (۱) قابلیت کنترل خشونت را دارد ولیکن معمولاً به‌هنگام روبه‌رو شدن با درگیری داخلی و خارجی، از حفظ موجودیت خود ناتوان است؛ (۲) تعهدات میان اعضای ائتلاف حاکم بی‌ثبات و ناپایدار است و کاملاً به اشخاص بستگی دارد و شکننده بودن آن دقیقاً به دلیل وجود همین خصوصیت است؛ (۳) منابع می‌توانند به‌واسطه استیلای نظامی به‌دست آیند و کسب منابع در نتیجه موفقیت سیاسی میسر است؛ (۴) شبکه‌های حامی-پیرو بر سازمان حکومت سلطه تام دارد و معمولاً از قابلیت به‌کارگیری خشونت برخوردارند؛ (۵) بی‌ثباتی سیاسی عموماً مانع توسعه قالب‌های بادوام حقوق عمومی می‌شود و تدوین و اجرای حقوق خصوصی نیز با دشواری‌های جدی روبروست (همان، ۹۴-۹۳).

در دیگر سوء «حکومت طبیعی پایه»^۲ قرار دارد که از این خصوصیت برخوردار است: (۱) حکومت توانایی فرآیندهای در ساختاریندی ترتیبات بادوام‌تر درون سازمان حکومت دارد؛ (۲) نهادهای حکومت، از جنس نهادهای حقوق عمومی هستند یعنی نهادهایی که روابط درونی آن و روابط حکومت با اعضای ائتلاف مسلط را ساختارمند می‌کند؛ (۳) در این حکومت تنها سازمان‌هایی قابلیت دوام دارند که پیوندها و ارتباطات مستقیم با حکومت داشته باشند؛ (۴) امتیازات فرادستان همپوشانی بالایی با حکومت دارد؛ (۵) توازن منافی که سازمان‌های فرادستان ایجاد می‌کند، نظم درون فرادستان را حفظ می‌کند و در صورت پایداری، دوام حکومت را تأمین خواهد کرد؛ (۶) نهادهای حکومت توانایی لازم را برای حمایت از سازمان‌های فرادستان بیرون از دایره ساختار حکومت ندارند؛ (۷) گستره ترتیبات اجتماعی که در حکومت امکان دوام دارند، محدود است زیرا حکومت یک سازمان دائمی نیست^۳ و تنها کنترل محدودی بر اعمال

1. Fragile natural state

2. Basic natural states

۳. اصطلاح سازمان دائمی (Perpetually lived organization) نشانگر ترتیباتی است که در طول زمان محترم شمرده شود. همه‌ی حکومت‌ها سازمان شمرده می‌شوند و تنها در صورتی که هویت افراد تشکیل دهنده‌ی سازمان مستقل از هویت سازمان باشد، آن حکومت یک سازمان دائمی خواهد بود.

خشونت اعمال می‌کند؛ ۸) حکومت برای ایجاد تعهدات معتبر در طی زمان، توانایی محدودی دارد. ممکن است حکومت از نهادهای بادوامی برخوردار باشد (مانند نهاد سلطنت) اما حکومت طبیعی پایه دائمی نخواهد بود (همان، ۹۹-۹۵).

«حکومت طبیعی بالغ»، سومین نوع از حکومت طبیعی را تشکیل می‌دهد. این نوع از حکومت طبیعی دارای خصوصیتی بدین قرار است: ۱) حکومت طبیعی بالغ، دارای ساختارهای نهادی بادوام برای حکمرانی و پشتیبانی از سازمان‌های فرادستانی است که بیرون از چهارچوب حکومت‌اند؛ ۲) نهادهای عمومی بادوام حکومت در خلال تغییر ترکیب ائتلاف مسلط در شرایط عادی، از قابلیت ماندگاری برخوردارند؛ ۳) معمولاً در حکومت‌های طبیعی بالغ، حقوق عمومی روشن، منسجم و مناسب است و کارکردهای این نوع از حکومت است که روابط بین مناصب را معین می‌کند. همچنین دولت طبیعی بالغ روش‌های لازم برای حل تعارض‌های درونی حکومت و به‌ویژه تعارضات منافع ائتلاف مسلط را تدارک می‌کند؛ ۴) شکلی از حاکمیت قانون برای سازمان‌های فرادستان وجود دارد (همان، ۱۰۱-۹۹). باید توجه داشت که پرداختن به نوع‌شناسی حکومت‌های طبیعی از آن جهت در نظریه نورث اهمیت زیادی دارد که انواع حکومت‌های طبیعی مذکور در جریان گذار به نظم دسترسی باز، واکنش‌های متفاوتی بروز می‌دهند. به عبارت روشن، گذار به نظم دموکراتیک تنها از معبر گذار جوامع از حکومت طبیعی شکننده به پایه و سپس به نوع بالغ ممکن می‌شود.^۲

بنابراین دولت‌های طبیعی در نظم دسترسی محدود، خشونت را با «محدود ساختن توانایی گروه‌ها در تشکیل سازمان‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و نظامی و محدود کردن قدرت دیگر سازمان‌ها برای ورود به فعالیت‌های اجتماعی» مهار می‌کنند. همچنین شیوه حل معضل خشونت در نظام دسترسی محدود و منطبق آن، پیامدهای مهمی برای توسعه اقتصادی دارد. محدود کردن حق تشکیل سازمان‌ها و امتیازات فراوان برای خلق رانت، لاجرم به معنای تحمیل قیود سیاسی دامنه‌دار بر اقتصاد است. اما انحصارات محلی و موانع ورود به اقتصاد، برای بازارهای رقابتی و رشد اقتصادی بلندمدت مشکل‌سازند (نورث، والیس و وینگاست، ۱۳۹۶: ۳۶-۳۵).

---

1. Mature natural state

۲. در یک نوع‌شناسی دیگر، عجم‌آغلو و رایبسون وضعیت دولت در جوامع غیردموکراتیک را به ترتیب بیان کرده‌اند. یکم - وضعیت بی‌دولتی که از آن تحت عنوان «لویاتان غایب» نام برده‌اند. دوم «لویاتان کاغذی» که مقصود دولت‌های ضعیفی را شامل می‌شود که معمولاً قادر به انجام تکالیف خود نیستند و به دلیل ماهیت خودکامه‌ای که غالباً از آن برخوردارند، برای جامعه هزینه‌های اضافی نیز به بار می‌آورند؛ اما مهم‌ترین نوع حکومت پیشامدرن که بیشتر جوامع نیاز با این نوع از حکومت اداره می‌شوند، لویاتان مستبد است

کارویژه‌های دولت‌های طبیعی در نظم دسترسی محدود

بنا بر روایت‌های مذکور، نظم دسترسی محدود با تأسیس «دولت طبیعی»^۱ مبادرت به ایجاد محدودیت در دسترسی‌های استراتژیک می‌کند. نورث و همکارانش دولت نظم دسترسی محدود را از آن جهت «طبیعی» نام نهاده‌اند که «واکنش طبیعی جوامع بشری به تهدید ناشی از خشونت شایع» بوده است. همچنین دولت طبیعی است زیرا «از به‌هم آمیختن مناسبات سیاسی و اقتصادی شکل می‌گیرد. در یک دولت طبیعی، سیاست و اقتصاد عمیقاً در هم تنیده‌است. دولت از محدودیت ورود اقتصادی برای تولید رانت اقتصادی استفاده می‌کند که برای خلق تعهدات معتبر در بین فرادستان» جهت پشتیبانی از حکومت و برقراری نظم به کار می‌رود (نورث، والیس و وینگاست، ۱۳۸۵: ۱۰۱). به بیان روشن، دولت طبیعی متضمن یک بده‌وبستان است. منطق این بده‌وبستان حکایت از آن دارد که «دولت طبیعی به فرادستان توانایی استحصال مازاد زمین، کار و سرمایه‌ای را که کنترل می‌کنند، می‌دهد» و در عوض نباید منبع ثبات اجتماعی از بین برود و خشونت نیز محدود شود (همان جا).

ائتلاف مسلط فرادستان در دولت‌های طبیعی

در کانون دولت طبیعی، یک «ائتلاف مسلط»^۲ متشکل از گروه‌های فرادستان قرار دارد که دولت از طریق کارویژه‌های این ائتلاف است که خشونت را کنترل و نظم را برقرار می‌کند. سازوکار ائتلاف مسلط فرادستان به این ترتیب عمل می‌کند که با ایجاد انحصار در دسترسی به امتیازات اقتصادی، سیاسی و اجتماعی در دستان خود، انگیزه و اراده لازم و معتبری را برای همکاری میان اعضا به وجود می‌آورد. در حقیقت، ائتلاف مسلط به‌واسطه تعبیه روش‌هایی برای پشتیبانی از سازماندهی اجتماعی و تعمیم امتیاز تشکیل سازمان‌های اجتماعی به خود، اولاً- مبادرت به برقراری شیوه‌ای معتبر برای به انضباط درآوردن فرادستان می‌کند؛ ثانیاً- آنها را به وفاداری به این ترتیبات نهادی حکومت وادار می‌کند (طرف اول- افراد جامعه؛ طرف دوم- ائتلاف فرادستان؛ و طرف سوم- حکومت)؛ و ثالثاً- راهی برای تولید و توزیع «رانت» در داخل ائتلاف پدید می‌آورد. در حقیقت، سازمان‌های ائتلاف مسلط، با ایجاد «توازن دوگانه»^۳ از یک سوء، تناظر میان توزیع و پتانسیل خشونت و قدرت سیاسی، و از سوی دیگر، توزیع و سازماندهی اقتصادی را موجب می‌شوند (نورث، والیس و وینگاست، ۱۳۹۹: ۶۳). از سوی دیگر، حکومت طبیعی، که عمدتاً بر پایه الگوی تعاملات «شخصی» شده مبتنا یافته‌است، به روابط در سلسله‌مراتب درون ائتلاف مسلط نیز حالتی «شخصی» می‌بخشد. زیرا در دولت طبیعی گرایش بر این است که پایگاه و سلسله‌مراتب

1. Natural State
2. Dominant coalition
3. Double balance

بر حسب وجهه اجتماعی تعریف شوند که برای هر فردی یگانه است (همان، ص ۸۲). غیر فرادستان، توده‌ای افراد نامتمایز نیستند که با آنها به صورت غیرشخصی رفتار شود. در حکومت طبیعی، حمایت از غیر فرادستان از طریق شبکه‌های «حامی پروری»^۱ یا «سرسپردگی»^۲ انجام می‌گیرد. در حقیقت، سران شبکه‌های پیرو-حامی، از فرادستان قدرتمندی تشکیل می‌شود که با ایفای نقش مذاکره‌کننده در میان شبکه‌های فرادستان، از جان و مال پیروان و سرسپردگان محافظت می‌کنند و نظم را برقرار می‌سازند. همچنین باید توجه داشت اینکه گفته می‌شود روابط در حکومت طبیعی به شکل شخصی است، نباید این گونه تلقی شود که هر شخص لازم است تمام یا بخشی از شبکه خود را بشناسد. سلسله‌مراتبی از روابط فرادستان وجود دارد که در آن گروه‌های کوچک متشکل از افراد قدرتمند از طریق تجربه و تماس مستقیم با یکدیگر آشنایی دارند. این چرخه‌های روابط فرادستان در هم تنیده است؛ به این صورت که تمام افراد فرادست، فرادستان بالاتر و پایین‌تر از خود را می‌شناسند و با آنها ارتباط دارند. گاهی سلسله‌مراتب فرادستان به شدت متمرکز بوده و از ساختار هرمی عمودی برخوردار است که از پادشاه یا دربار به سمت رتبه‌های پایین‌تر می‌رود. نکته مهم دیگر اینکه رانت‌های جاری از سازمان‌های فرادستان، مهم‌ترین منبع رانتی است که منافع آنها را به یکدیگر گره می‌زند (همان، ص ۸۴-۸۵). از جانب دیگر، ائتلاف مسلط، در حکومت طبیعی، برای حفظ توازن بین فرادستان به تهدید خشونت وابسته است و لذا کنترل پراکنده خشونت یکی از ویژگی‌های کلی ساختار ائتلاف مسلط است. در نتیجه، حکومت طبیعی چیزهای بسیار بیشتری از ساختار رسمی حکومت را در نظم‌های دسترسی محدود در بر می‌گیرد. بازیگرانی قدرتمند که دارای قدرت خشونت و قوه قهریه هستند، با دولت رسمی شناسایی و مشخص نمی‌شوند. حکومت‌های طبیعی بیمار نیستند، حکومت‌های طبیعی خاص خود را دارند، آنها آشفته و درهم ریخته نیستند. گرچه این دولت‌ها نسبت به نظم‌های دسترسی باز از توان کم‌تری در مقابله با شوک‌ها برخوردارند، اما نیروهایی در درون ایجاد می‌کنند که دو وظیفه بنیادین تمامی جوامع یعنی «ثبات و نظم» را انجام می‌دهند. به این ترتیب، جایگیری محدودیت‌هایی که حکومت طبیعی بر توانایی تشکیل سازمان‌ها وضع می‌کند، به شکل دو اصل موضوعه در می‌آید: یکم: «همه حکومت‌های طبیعی، دسترسی به قالب‌های سازمانی را محدود می‌کنند.» و دوم: «همه حکومت‌های طبیعی، دادوستد را کنترل می‌کنند.» (همان، ص ۸۸) به علاوه، قرار گرفتن نیروهای اداره‌کننده قوای نظامی در شبکه امتیازات، پیوندی اساسی است که به کنترل قدرت نظامی می‌انجامد. به عبارت روشن، دستکاری و مدیریت امتیازات به ایجاد منافع منتهی می‌شود که نهایتاً خشونت را کنترل می‌کند (همان، ۱۰۹). از سوی دیگر، حکومت طبیعی به مثابه

---

1. Patronage networks

2. Clientage

یک نظم اجتماعی از ثبات برخوردار است، هر چند یک نظم ایستا نیست. در حکومت طبیعی، همیشه یک ائتلاف مسلط وجود دارد ولی عناصر تشکیل دهنده و ترتیبات آن می‌تواند، در طول زمان و ناظر به تحولات، دگرگون شود. به بیان روشن از نظر نورث و همکارانش، «ساختار واقعی ائتلاف مسلط در حکومت طبیعی ذاتاً ناپایدار است. ائتلاف مسلط به‌طور مرتب با کنار گذاشتن اعضای ضعیف‌تر و جذب اعضای قوی‌تر جدید و بازآرایی ترکیب کل ائتلاف، اندازه و ترکیب خود را تغییر می‌دهد.» (همان، ۹۰) به‌طور مشخص، تشکیل ائتلاف مسلط فرادستان یک پیامد مهم در عرصه سیاست به بار می‌آورد و آن شکل دادن به‌گونه‌ای از نظم سیاسی است که با دست‌کاری در نظام اقتصادی، مبادرت به تولید رانت می‌کند و به‌واسطه آن امنیت سیاسی را برقرار می‌کند (همان، ۶۱). در یک جامعه مبتنی بر دسترسی محدود، اعضای ائتلاف مسلط شامل رهبران (نخبگان) اقتصادی، سیاسی، مذهبی و آموزشی هستند. ساختار ائتلاف حاکم تا اندازه‌ای از اتحاد فرادستانی شکل می‌گیرد که کنترل واحدهای گوناگون را در اختیار داشته‌باشند. در نتیجه حکومت طبیعی، غالباً از قابلیت خود در جهت به وجود آوردن یک مازاد اجتماعی بزرگ‌تر و تجهیز منابع برای استفاده حکومت، مانند تأمین مالی لشکرکشی‌های توسعه‌طلبانه با تکیه بر سرمایه‌های ممالک همسایه استفاده می‌کنند (همان، ۹۱).

نظام توزیع رانت و سازمان حامی پروری

همان‌طور که پیش‌تر گفته شد، ائتلاف مسلط در هر حکومت طبیعی، یک «ساز و کارهای نهادینه شده‌ی حامی پروری» است و کنترل خشونت به توازن منافع حاصل از فرآیند خلق رانت بستگی دارد. به عبارت دیگر، قابلیت بهره‌گیری از فرصت قرار داشتن در حلقه‌ی ائتلاف حاکم برای استحکام مناسبات درونی سازمان‌های عضو ائتلاف، منشأ اصلی رانت‌های درون ائتلاف به‌شمار می‌رود که صرفاً اعضای ائتلاف از آن برخوردار می‌شوند (نورث، والیس و وینگاست ۱۳۹۶: ۳۰). در حقیقت، نظم دسترسی محدود با خلق روال مند رانت است که مبادرت به کنترل خشونت می‌کند (همان، ۶۰) به این ترتیب می‌توان گفت که، از نظر نورث، خلق و ساختار بخشی به رانت‌ها، جوهر منطق دسترسی محدود را تشکیل می‌دهد (همان، ۳۰). تمرکز این نظریه بر روی خلق رانت، از این لحاظ دارای اهمیت است که می‌تواند توضیح دهد چگونه ائتلافی از سازمان‌ها نظم را تأمین می‌کنند. بدین ترتیب که افراد تنها رانت‌ها را بیشینه نمی‌کنند، بلکه در پیروی از اصول عقلانی مایلند منابع را به‌نحوی تخصیص دهند که رانت‌ها را اختصاصاً به خود اختصاص دهند، این عملی است که «رانت‌جویی» نامیده می‌شود. هر زمان رانت‌جویی به نتایجی منجر شود که وضعیت جامعه را بدتر کند، «رانت مستقیماً غیر مولد» ایجاد کرده است (همان، ۳۱). به‌علاوه، رانت‌ها فقط وقتی قادرند خشونت درون ائتلاف را کنترل کنند که با به کار بستن آن از میزان

رانت مکتسبه بکاهند. این منطق، آشکار می‌کند که چرا سازمان‌ها تا این اندازه برای ائتلاف حاکم با اهمیت‌اند. این درک از کارکرد رانت در حکومت‌های طبیعی، بیانگر وجه ممیزه‌ی این چهارچوب نظری در شناخت نقش و کارکرد رانت در نظم دسترسی محدود، نسبت به سایر مدل‌ها است. به بیان روشن، در این رویکرد مفهومی، خلق رانت در نظم‌های دسترسی محدود تا اندازه‌ای که ابزاری برای برقراری ثبات باشد، نمادی از معضل توسعه به‌شمار می‌رود و نه علت آن. کوشش برای حذف نهادها و سیاست‌هایی که به لحاظ اقتصادی از ایجاد رانت نامولد و فساد پشتیبانی می‌کنند، باید از راه‌هایی صورت پذیرد که مانع وقوع مجدد بی‌ثباتی و خشونت شود؛ خشونت‌ی که در یک نظام دسترسی محدود توسعه را از ریل خود خارج می‌کند (همان، ۳۴-۳۳). به‌طور مثال، منطق حکومت طبیعی حاکی از آن است که زمین‌های متعلق به حکومت در عین حال که منبع درآمدی مهمی بودند، به شیوه‌هایی به کار رفته‌اند که فراتر از پیشینه سازی ساده‌ی درآمد، ائتلاف را تثبیت می‌کردند (نورث، والیس و وینگاست، ۱۳۹۹: ۱۷۷). با مروری مجدد به الگوی تحلیل نورث و همکارانش در شناخت ویژگی‌ها، کارکرد و رویه‌های نهادی در کنترل خشونت در دولت‌های طبیعی به این نتیجه می‌توان دست یافت که نظام اجتماعی در جوامع پیشامدرن از طریق ایجاد محدودیت در دسترسی به منابع و تأسیس نوع ویژه‌ای از دولت، هم تداوم نظم را ممکن می‌کند و هم خشونت را با این ترتیبات نهادی تحت کنترل خود در می‌آورد.

اینک باید به سراغ نظام حکمرانی (سلطنت) در دوران بلند قرون میانه و جدید ایران رفت و ذیل وجود نظام اجتماعی با دسترسی محدود، چگونگی برآمدن دولت‌های طبیعی در نظم دسترسی محدود ایرانی و ساز و کارهای برقراری نظم و کنترل خشونت را با بهره‌گیری خلاقانه و مشروط از مفاهیم دستگاه نظری نهادگرایی تاریخی بیان کرد.

حکومت دسترسی محدود (سلطنت)^۱ ایرانی

از منظر تاریخ‌نگاری نظام حکمرانی ایران، سلطنت قدمایی دو دوران تاریخی بزرگ را از سر گذرانده‌است: دوران باستانی و دوران اسلامی. درباره نسبت میان این دو دوران سلطنت کهن و قدمایی از سوی پژوهشگران سخن‌های فراوانی به میان آمده است: گروهی از پژوهشگران سلطنت اسلامی را تداوم بی‌چندوچون سلطنت باستانی می‌پندارند و جمعی دیگر بر تفکیک و تمایز این دو سلطنت پای می‌فشارند و بر تفاوت‌های معنادار این دو انگشت می‌نهند. نکته مهم دیگری که به‌هنگام گفت‌وگو درباره نظام سلطنت ایرانی باید مد نظر داشت، شکاف عمده‌تاً عمیق میان عالم نظر و عمل است. نظام حکمرانی

۱. مقصود از ایران دوران قدمایی، برهه‌ی بلند تاریخی است که از قرون نخستین عصر اسلامی آغاز می‌شود و تا به قرون دوازدهم و سیزدهم هجری نیز به طول می‌انجامد. برخی از پژوهشگران از این دوران بلند تحت عنوان دوران اسلامی یاد کرده‌اند و برخی دیگر نیز از عنوان ایران پیشامدرن. در نوشتار حاضر از نام ایران قدمایی استفاده شده است تا به نوعی آن را از ایران قدیم (دوران باستان) و ایران جدید (دوره مدرن) متمایز می‌کند.

سلطنت ایرانی، از یک سوء، در عالم نظر، تمرکزگرا و پادشاه‌بنیاد است ولی به هیچ روی خودکامه و مطلق‌العنان نیست. اما، از جانب دیگر، در تجربت تاریخی‌اش، غالباً خودسرها و مالک‌الرقابی است. اظهارنظر درباره سلطنت ایرانی به دلیل در نظر نگرفتن همین نکته باریک، سوءتفاهم‌های بسیاری را موجب شده و مجادلات بی‌پایانی را رقم زده‌است. گروهی دست‌کم سلطنت باستانی ایرانی را تمرکزگرا و مردمی قلمداد کرده‌اند و گروه دیگر نیز پادشاهان ایرانی را مستبدانی سلطه‌جو و ستمگر معرفی می‌کنند. این اختلاف بیش از آنکه بر پایه شواهد تجربی استوار باشد، از دو مقام نظر و عمل در داوری ناشی می‌شود. ایرانیان طی چندین سده منتهی به عصر تحولات جدید، برخوردار از نظم سیاسی معینی بودند که در ادبیات سیاسی از آن تحت‌عنوان «سلطنت اسلامی» یاد می‌شد.

الگوی نظری سلطنت اسلامی، اگر چه ریشه در نظریه سلطنت باستانی ایران دارد، اما بنا به اقتضائات تاریخی قرون چهارم و پنجم هجری قمری و در جریان رخنه فتور و ناتوانی خلافت عباسی مجال سر برآوردن یافت و خواجه نظام‌الملک وزیر دو سلطان سلسله سلجوقی، آلپارسلان و ملکشاه، در «سیاست‌نامه یا سیر الملوک» و امام محمد غزالی در «تصحیح الملوک» آن را صورت‌بندی نظری کردند. بعدها نیز این سرمشق نظری در آثار نویسندگان دوره‌های بعدی بازآفرینی شد و به‌عنوان الگوی مسلط حکمرانی تثبیت شد. در صورت‌بندی ایده حکمرانی سلطنت ایرانی-اسلامی، سلطنت کهن تغییراتی را در خود پذیرا شد تا با اقتضائات و الزامات زمانه تسلط ترکمانان، مغولان و تاتاران کوچ‌رو و در شرایط ضعف مدنیت شهری سازگاری بیابد. الگوی حکمرانی سلطنت اسلامی بر تلازم و پیوستگی سلطان - مفتی و فقیه (نماینده حاملان رسمی دین)، و سلطان - وزیر (نماینده سازمان دیوان سالاری)، و ائتلاف حاکم در میان برخورداران استوار گردید. برآمدن الگوی حکمرانی پادشاهی در تاریخ ایران دوره اسلامی، بیش و پیش از هر چیز، محصول ناتوانی دستگاه خلافت اسلامی برای اداره سرزمین پهناوری بود که در نتیجه فتوحات و ملک‌گشایی‌های بعدی، قلمروی وسیعی را تصاحب کرده بود. به بیان روشن، خلافت اسلامی از نظر ظرفیت‌های نهادی و ساختاری توانایی مدیریت این پهناور و وسیع جغرافیایی را نداشت. این امر خلفا را بر آن داشت که در ابتدا اداره امور مناطقی را به امارت استکفاء به امیران و رهبران محلی واگذار کنند و در ادامه به امارت استیلائی برخی امرا و قدرتمندان محلی تن در دهند و به دادن منشور و لواء رضایت دهند (الماوردی، ۱۴۰۶ ق: ۳۷ و ۳۸). این موضوع به نوبه خود عامل مضاعفی برای تشدید ناتوانی دستگاه خلافت شد و در قلمرو شرقی خلافت که سرزمین ایران قدیم و شاهنشاهی‌های کهن ایران بود، فرصتی برای تأسیس سلسله‌های ریز و درشت سلطنتی فراهم ساخت. البته، این مهم را باید مد نظر قرار داد که الگوی حکمرانی سلطنتی در دوره اسلامی، به یکباره در تمامت

خود متجلی نشد، بلکه این امر به تدریج و همپای روند تحولات سیاسی و در پیوند با آن به بار نشست. نخستین تجربه الگوی حکمرانی پادشاهی ایرانی، به‌هنگام برآمدن امارت‌های استیلا و استکفایی چون صفاریان و سامانیان، به‌صورتی جنینی و ابتدایی خود را نشان داد. تکامل بعدی سلطنت ایرانی در دوره غلامان ترک‌تبار غزنوی و رزم‌آوران و جنگ‌آوران دیلمی آل‌بویه رخ نمود. خصوصاً امیران آل‌بویه در دربار خلافت رسوم سلطنت قدیم ایران را احیا کردند و سنت‌های شاهنشاهی ایران کهن را به عرصه ملک‌داری آوردند (فرای، ۱۳۶۲: ۲۴۰-۲۳۷). غزنویان ترک در دوره سلطان محمود، پایه‌گذار دوگانه سیاسی خلیفه - سلطان در تاریخ خلافت اسلامی شدند (باسورث، ۱۳۷۸: ۵۱-۵۲). اما امتیاز تکامل تمام و کمال الگوی حکمرانی سلطنت ایرانی، نصیب ترکمانان سلجوقی شد. ترکمانان سلجوقی با ورود به حوزه خراسان بزرگ و تصرف شهرهای بزرگ آن، مبادرت به تأسیس نظام سلطنتی در منطقه بزرگی کردند و مواجه نظام‌الملک با تدوین سیاستنامه، نظریه سلطنت کهن ایرانی را با توجه به مقتضیات عصری برای ترکمانان ایلیاتی ساخته و پرداخته کرد و آنان را از خوانین ایلیاتی به پادشاهان ایرانی مبدل ساخت و بدین ترتیب بود که به موازات نهاد خلافت، نهاد سلطنت نیز رسمیت یافت.^۱ نظم سلطنت عصر اسلامی پس از برچیده‌شدن بساط خلافت توسط هلاکوخان مغول در قالب حکومت ایلخانی ادامه یافت. جالب اینجاست که این الگوی حکمرانی به روزگار صفویان ظرفیت پذیرا شدن تغییر مذهب رسمی را در قالب خود نشان داد. شاهان صفویان^۲ شیعه‌مسلمک به‌مانند شاهان سنی‌مذهب پیش از خود، این الگوی حکمرانی را به کار گرفتند. به‌هرروی الگوی حکمرانی سلطنت شیعی عصر صفوی، تا برآمدن مشروطیت به‌عنوان الگوی حکمرانی پادشاهان افشاری، زندی و قاجار به حیات خود ادامه داد.^۳

به‌هرروی، نظام سلطنت قدمایی که از اواخر قرن پنجم قمری به الگوی مسلط حکمرانی ایران مبدل شد، تا برآمدن دولت مشروطه، به قرن سیزدهم هجری تداوم یافت. لمبتون در این باره می‌گوید: «بسیاری از نهادهای سلجوقی در اشکال ظاهری خود تا قرن بیستم دوام آورد (اما اصطلاحات آن در پاره‌ای موارد تغییر یافت)»؛ وی برای دوره میانه اوسط نقش تأسیسی در بر ساختن نهادها و سازمان حکمرانی قائل نمی‌شود، با این حال معتقد است که در این دوره «نهادهای کهن معنایی تازه یافتند.» اهمیت تحولات این دوره برای لمبتون تا بدان پایه است که می‌گوید «بدون شناخت این نهادها و کوشش در جهت دنبال کردن رد پای آنها در ادوار متقدم؛ فهم و دریافت مشکلاتی که در سده نوزدهم میلادی ایران را آشفته کرده بود و راه حل‌هایی که برای آنها جست‌وجو شد، ممکن نیست» (لمبتون، ۱۳۷۱: ۲۰۱).

۱. برای اطلاع بیشتر نگاه کنید به: طوسی، ابو علی حسن خواجه نظام‌الملک، ۱۳۴۷. سیر الملوک. به اهتمام هیوبرت دارک. تهران: نگاه نشر و ترجمه کتاب.

۲. برای اطلاع بیشتر نگاه کنید به: آقاجری، سید هاشم، ۱۳۸۹. مقدمه‌ای بر مناسبات دین و دولت در ایران عصر صفوی. تهران: انتشارات طرح نو.

۳. برای اطلاع بیشتر نگاه کنید به: محمد سمیع، میرزا سمیعا، ۱۳۷۸. تذکره الملوک: سازمان اداری حکومت صفوی، با تعلیقات مینورسکی بر تذکره الملوک. ترجمه مسعود رجب‌نیا. تهران: انتشارات امیرکبیر.

اشکال عمده سلطنت قدمایی

سلطنت ضعیف (نظام دسترسی محدود شکننده)

دولت طبیعی شکننده (سلطنت‌های ضعیف) به آن نوع حکومتی گفته می‌شود که اولاً در کنترل خشونت و برقراری نظم دارای توانایی اندکی است و غالباً از عهده انجام تکالیف یک حکومت توانمند و با ظرفیت بر نمی‌آید؛ ثانیاً از توانایی لازم برای تحکیم و تثبیت تعهدات میان ائتلاف حاکم، برخوردار نیست. از این رو تعهدات متقابل در ائتلاف حاکمان عموماً بی‌ثبات است و در مواجهه با چالش‌های پیش‌رو به سرعت فرو می‌ریزد. به بیان روشن، شکنندگی حکومت بیش از هر امر دیگری، ناشی از سستی و ناپایداری پیمان‌ها و تعهدات متقابل میان سلطان و سازمان حکمرانی در وجوه و سطوح مختلف، خصوصاً به‌هنگام مواجهه با خشونت و بی‌ثباتی است. در چنین شرایطی حکومت شکننده ظهور می‌کند. وجود دولت‌های شکننده یکی از پدیده‌های رایج در تاریخ سلطنت قدمایی ایران است. مروری بر سلسله‌های حکومتی مانند: سلجوقیان، خوارزمشاهیان و حتی سلسله‌های حکومتی معتبری مانند صفویان و قاجاریه دوره‌هایی با حکومت شکننده را در کارنامه خود ثبت کرده‌اند. فراوانی پادشاهی‌های شکننده در این دوران تا بدان پایه است که می‌توان گفت که صورت غالب پادشاهی را این نوع از سلطنت تشکیل داده است. در سلسله حکومتی سلجوقیان، به‌جز دوره سلطنت سلجوقیان بزرگ، به دلیل ناتوانی حکومت، مملکت دچار ضعف و فتور شد. برآمدن سلسله‌های ریز و درشت اتابک‌ان و حملات ویرانگر غزان نشانه‌های مهمی از بروز شکنندگی در حاکمیت بود. در دوره صفوی به‌جز دوره‌های اسماعیلی، شاه تهماسب و شاه عباس اول، بقیه ایام، نظام سلطنت غالباً در وضعیت ضعف و ناتوانی قرار داشت و در دوره‌هایی مانند محمدشاه و عباس دوم و شاه سلطان حسین، سلطنت کاملاً شکننده ظاهر شد. از مشخصات مهم سلطنت شکننده، بروز شورش‌هایی در مناطق مختلف به همراهی گسترش ناامنی است. از جمله دوره‌های کم‌ظرفیت شدن حکومت را در زمان انتقال قدرت از پادشاهی به پادشاه دیگر می‌توان دید. به چند نمونه در دوره صفویه و قاجاریه اشاره می‌شود. نخستین جنگ داخلی قدرت در حکومت صفویان به زمان انتقال قدرت از اسماعیل اول به فرزندش شاه تهماسب به وقوع پیوست. در بهار ۹۳۳ ق، در حالی که تنها بیست و پنج سال از تاج‌گذاریشاه اسماعیل در تبریز می‌گذشت، جناح‌های رقیب در نزدیکی سلطانیه در آذربایجان به جنگ با یکدیگر پرداختند و استاجلوها مجبور به فرار و پناه گرفتن در جنگل‌های گیلان شدند. یک سال بعد، کپک سلطان به منطقه بازگشت، اردبیل را تصرف کرد، فرمانده سالخورده آن بادنجان سلطان روملو را به قتل رسانید و به سوی تبریز پیشروی کرد (سیوری، ۱۳۸۵: ۵۱-۵۰). جنگ داخلی صدمات زیادی زد و ویرانی‌های بسیاری به بار آورد، به طوری که در یک وقایع‌نامه این دوران آمده است «جامعه

نظم و ترتیب نداشت و سردرگمی مملکت را تجزیه کرده بود» (همان، ۵). در گزارش دیگری به‌هنگام انتقال قدرت به ولیعهد تهماسب آمده است که «طوائف مختلف قزلباش و اجامر و اوباش شهر به جان یکدیگر افتادند و جمع کثیری از سران طائفه استاجلو و هواخواهان حیدر میرزا و مردم بی‌گناه، چه در قزوین و چه در شهرهای دیگر، کشته شدند و اموالشان به غارت رفت» (فلسفی، ج ۱، ۱۳۴۷: ص ۱۹). در دوره انتقال قدرت در دوره قاجاریه نیز کم و بیش وضع به همین منوال بود و شاهدگان مدعی، تن به ولیعهد نمی‌دادند. به‌طور مثال انتقال قدرت در دوره فتحعلی شاه و محمدشاه قاجار به جنگ داخلی کشیده شد و موجب تضعیف شدید قدرت مرکزی و هرج و مرج عمومی شد. این نمونه‌ها تنها مثنی از خروار مصادیق سلطنت‌های شکننده در سلسله‌های حکومتی این دوران بلند تاریخی است و نشان می‌دهد که غالب پادشاهی‌های ایران فاقد ظرفیت لازم برای برقراری حکومت مقتدر با دوام بودند.

سلطنت مقتدر (نظام دسترسی محدود پایه)

سلطنت مقتدر یا بادوام نسبی، در مقایسه با نوع سلطنت شکننده، در نظم دسترسی محدود به حکومتی اطلاق می‌شود که دارای ظرفیت‌های مناسبی در برقراری ترتیبات نهادی و تأسیس ساختار سازمان حکمرانی است. این نوع از سلطنت، از ظرفیت مؤثری برای کنترل خشونت و ایجاد شرایط مناسب برای ایفای نقش سازنده در آبادانی و عمارت بلاد برخوردار است که مهم‌ترین آن‌ها بدین قرارند: سلطنت مقتدر (حکومت پایه) از ظرفیت قابل قبولی برای تشکیل برخی نهادهای عمومی، مانند دیوان سالاری، نهادهای واسطه حل خصامه، نهادهای مؤثر در امر جانشینی، نهادهای عمومی برای تعیین نرخ مالیات در اصناف و دیگر بخش‌های مالیات‌پرداز برخوردار است. دومین توانایی حکومت مقتدر، وجود سازمان‌های فرادستان است که به تنظیم روابط میان فرادستان قدرتمند سامان می‌بخشد.

از بررسی تجربه تاریخی ایران دوران قدمایی می‌توان این نتیجه را گرفت که نظام حکمرانی سلطنتی ایران، در زمان‌های بسیار کوتاهی به حکمرانی پایه دستیافته‌است. وجود عواملی که در بخش سلطنت شکننده به آن اشاره شد و دوام آن شرایط، فرصت‌های بسیار اندک و کوتاهی را برای تأسیس حکومت پایه فراهم‌آورده‌بود. مثلاً در دوره نسبتاً بلند سلسله سلجوقیان تنها دوره بیست‌ساله وزارت خواجه نظام‌الملک شاهد تشکیل سلطنت پایه هستیم. همچنین در تمام دوره ایلخانان، دوره وزارت خواجه رشیدالدین فضل‌الله نوعی از حکومت پایه امکان وقوع یافت. دوره عباس اول در روزگار سلسله صفویان نیز حکومت پایه شکل گرفت. از این بیان فهمیده می‌شود که وجه غالب حکمرانی در ایران را حکومت شکننده تشکیل می‌داد. کوشش‌هایی که برای گذار از حکومت شکننده به حکمرانی پایه صورت گرفت با شکست روبه‌رو شده است. به‌بیان دیگر، شکل مسلط و بادوام حکمرانی در ایران حکومت شکننده بود

و در این میان، حکومت پایه به‌مانند عصر میان‌پرده‌ای بود که در فاصله دو سلطنت شکننده به وقوع می‌پیوست. روابط خصومت‌آمیز میان سلطان و ائتلاف فرادستان، وجود مناسبات سست و ناپایدار میان فرادستان حاکم، تعارض منافع بنیادی میان فرادستان ایلی و یکجانشینان، در شرایط ضعف رویه‌های نهادی حل تعارض منافع، مجموعه عوامل درون‌ساختی را شکل داد که دسترسی به حکومت پایه را از دسترس دور می‌داشت. البته به این عوامل داخلی، پاره‌ای شرایط نامناسب محیطی مانند یورش‌های اقوام همسایه را نیز باید اضافه کرد که زمینه‌های مناسب برای تأسیس و دوام حکومت پایه را فراهم نمی‌ساخت.

ویژگی‌های ائتلاف حاکم فرادستان

اکبری در مقاله «ویژگی‌های اساسی ساختار قدرت دولت قاجار» از مفهوم «منظومه‌ی قدرت» برای توضیح ائتلاف مسلط - به تعبیر نورث - استفاده کرده است. در آنجا آمده است که در این مدل هندسی، شاه هسته‌ی مرکزی منظومه قدرت را تشکیل می‌دهد و هر یک از دیگر گروه‌های قدرت به میزان نقش و جایگاهی که از آن برخوردارند، در مدارات دور و نزدیک سلسله مراتبی منظومه جای می‌گیرند.^۱

گروه‌های اجتماعی ائتلاف حاکم

اعضای ائتلاف حاکم، در دولت قدمایی ایرانی، شامل فرادستان (بزرگان) اقتصادی، سیاسی، مذهبی و آموزشی هستند. جایگاه‌های انحصاری این افراد رانتهایی را می‌آفریند که ضامن همکاری آنان با ائتلاف مسلط است. از این روست که «در کانون تمامی نظام‌های دسترسی محدود، مگر چندپاره‌ترین آنها، ائتلاف مسلط قرار دارد؛ سازمانی که از به‌هم گره خوردن منافع اعضایش پدید آمده است» (نورث، ۱۳۹۶: ۳۵). بر این اساس، مضمون اصلی سازمان مسلط، بیانگر ماهیت سازمان‌یابی اجتماعی و سلطنت نیز، به مثابه سازمان‌ها، ناظر به ظرفیت دربرگیرندگی سازمان حکمرانی به سازمان‌های فرادستان است. البته این درست است که در رأس این نوع دولت طبیعی، نهاد پادشاهی با اختیاراتی وسیع و قدرتی فراخ قرار داشت، ولی تحت سلطنت پادشاه بر دوش ائتلاف مسلط از فرادستان قرار داشت که ترکیب این دو با هم، شرایط مناسب را برای برقراری نظم بادوام سلطانی فراهم می‌آورد. به‌بیان روشن، در دولت قدمایی، پادشاه تنها در صورتی موفق به کنترل خشونت‌های متنوع و گسترده و برقراری نظم در قلمرو فرمانروایی می‌شد که می‌توانست در موقعیت رهبری ائتلاف فرادستان اجتماعی قرار گیرد و ائتلاف حاکم را تثبیت نماید. در نسبت پادشاه و ائتلاف فرادستان اجتماعی باید این مهم را مورد توجه ویژه قرار داد که دربار و سلطان یکی از اعضای ائتلاف مسلط را تشکیل می‌دهند. بنابراین در مقام

۱. برای اطلاع بیشتر نگاه کنید به: (اکبری، ۱۳۹۳: ۴۴-۱۷).

تبيين نظری این نسبت می‌بایست بر روابط پویای بازیگران ائتلاف مسلط تمرکز کرد. زیرا این مناسبات پویای بازیگران ائتلاف مسلط است که امکان فهم منطق نظم اجتماعی و زیرساخت تمامی سازمان‌های اجتماعی در دولت طبیعی ایرانی را فراهم می‌ساخت.

در نظریه اجتماعی قدمایی ایران، بر اساس چنین تلقی از نسبت فرادستان با ائتلاف مسلط است که مفهوم «خواص» یا «خاصه» در صورت‌بندی گروه‌های فرادست ساخته و پرداخته شده بود. در تلقی قدمایی، گروه خواص به خاندان‌هیئت حاکمه، امرای بزرگ، فرماندهان عالی‌رتبه سپاه و مأموران بلندمرتبه دیوان‌سالاری، علمای بزرگ و خویشان سبب هیئت حاکمه و افرادی که از طریق مقام و شغل به آنها وابسته بودند، گفته می‌شد. البته به این فهرست، می‌توان تعدادی از امرای جزء، دیوانیان، مالکان، مقاطع ان مالیاتی، و بعضی از تجار و روحانیان را هم افزود. در سوی دیگر این طبقه‌بندی، گروه «عامه» یا عوام قرار داشت که از اقشار و گروه‌هایی مانند: کارکنان دون پایه دیوان‌سالاری، روحانیان سطح پایین، تجار خرده‌پا، پیشه‌وران کوچک، کارگران خدماتی-صنعتی و کارگران بخش کشاورزان و سایر اقشار کم‌درآمد و نوکران و خدمتکاران تشکیل شده بود. شایان ذکر است که این طبقه‌بندی بیشتر ناظر به گروه‌های جامعه شهری و تا حدودی روستایی بود و گروه‌های جامعه ایلی-عشیره‌ای در آن جایی نداشتند.^۱ بیهقی در گزارش‌های متعدد خود از: اعیان، فقها، قضات، خطیبان، بزرگان لشکر، رؤسای دیوان‌سالاری، مشایخ صوفیه، بزرگان سادات، بزرگان تجار، اصناف، به‌عنوان خواص جامعه یاد می‌کند. نکته مهم دیگر آن است که عامه باید مطیع خاصه باشد و الا جامعه دچار تباهی و سیه‌روزی ناشی از غوغای عوام خواهد شد. شورش، غوغا و میدان‌داری عوام در غیاب خواص و حکومت توانمند، کلیدی است که در تبیین قدمایی برای بروز خشونت و ناامنی و بی‌ثباتی به کار گرفته می‌شود: غوغای عوام. بیهقی گوید «مردم عامه و غوغا را که افزون از بیست هزار بود با سلاح و چوب و سنگ» (بیهقی، ۱۳۷۱: ۵۵۱). به تعبیر لمبتون، هر چند طبقه‌بندی جامعه ایران بر اساس رویکرد مذکور، کم و بیش، بازتابی از ساختار اجتماعی ایران تلقی می‌شد. از نظر لمبتون، برخی از این تباین‌ها و تمایزات عبارتند از: ۱- فرق بین سپاه و سایر رعایا؛ ۲- تمایز میان ترکان و غیر ترکان (تاجیکان) و تمایز بین مغولان - ترکان با بقیه مردم؛ ۳- تفاوت میان مردم یکجانشین و نیمه‌اسکان یافته و صحرائشین؛ ۴- تمایز میان خاصه و عامه؛ خاصه از خاندان حاکمه، امرای بزرگ و فرماندهان سپاه و مأموران عالی‌رتبه دیوان‌سالاری، علمای اعلام و خویشان سبب طبقه حاکمه و افرادی که از طریق تعدد مقام و شغل وابسته به آنها بودند، تشکیل می‌شد. البته به این فهرست تعدادی از امرای جزء، دیوانیان، مالکان، مقاطع ان مالیاتی، و بعضی از تجار و روحانیان را هم می‌توان افزود. از جانب دیگر، مأمورین دون پایه دیوان‌سالاری، علمای پایین‌رتبه، تجار خرده‌پا، صاحبان

۱. برای اطلاع بیشتر نگاه کنید به: (اکبری، ۱۳۹۴: ۲۷-۲۸).

حرف، کارگران و دهقانان متعلق به طبقه عامه بودند (لمبتون، ۱۳۸۲: ۲۴۴).

نهاد سلطنت در نظم دسترسی محدود ایرانی

نهاد سلطنت و دربار شاهی به نهاد فرادست فرادستان اطلاق می‌شود که شخص «پادشاه» هدایت و زعامت آن را عهده‌دار بود (بی‌هقی، ۱۳۷۱: ۱۲۰). برای شناخت دقیق‌تر و روشن‌تر جایگاه و کارکرد نهاد سلطنت و شخص سلطان باید نکاتی را مورد توجه قرار داد: اول - آنکه نمی‌توان مرز روشنی میان ترتیبات نهادی و شخص سلطان، به دلیل غلبه شخصی‌شدگی قدرت پادشاه، رسم کرد. در عمل بیشتر این توانایی‌ها و قابلیت‌های سلطان حاکم بود که ترتیبات نهادی را بالفعل می‌کرد و حتی از آن فراتر می‌رفت، یا بالعکس موقعیت، موجب تنزیل آن می‌شد و حتی ترتیبات نهادی را به حالت تعلیق در می‌آورد (خواجہ نظام‌الملک، ۱۳۴۷: ۱۳-۱۲). دوم - اینکه مناسبات و ترتیبات نهادی سلطنت قدمایی، در شرایط معمول چهارچوب‌های هنجاری مناسبی را برای کنش شاهانه در سازمان ائتلاف فراهم می‌کرد (لمبتون، ۱۳۷۱: ۲۴۰). سوم - آنکه نهاد سلطنت به واسطه سازمان «درگاه» و توسط مقطعاً به انجام تکالیفی مانند پاسداری از نظم عمومی و داوری تظلمات می‌پرداخت و از طریق دیوان‌سالاری نیز وظایفی چون جمع‌آوری مالیات را به انجام می‌رساند (بی‌هقی، ۱۳۷۱: ۴۸۵). درگاه سلاطین عمدتاً ماهیتی نظامی داشت و قدرت امرای نظامی در ساختار و شیوه اداره آن حرف اول را می‌زد و در دیوان‌سالاری بیشتر خاندان‌های ایرانی هدایت امور را در دست داشتند. در چهارچوب نهاد سلطنت، اولاً مرز روشنی میان درگاه و دیوان نبود و ثانیاً رابطه میان این دو دستگاه غالباً با تنش و چالش روبه‌رو بود. پادشاه معمولاً امرای نظامی را در رأس درگاه قرار می‌داد و از وزیر اعظم نیز برای اداره دیوان‌سالاری سود می‌جست. پادشاه امور دربار را از طریق درگاه به انجام می‌رساند.

بر خلاف رأی کسانی که دولت قدمایی ایرانی را دولتی، علی‌الاصول خودکامه و مالک‌الرقابی دانسته‌اند، دست‌کم به لحاظ نظری و همین‌طور در زمان‌های ثبات، کم و بیش از نظر عملی، در چارچوب نظم دسترسی پایه (مطابق تقسیمات نورث) حکمرانی کرده‌اند که هم توانایی نسبی آن‌ها را در حکومت کردن فزونی می‌بخشید و هم رفتار و کنش حکومتی را تابع ضوابط و قواعد هنجاری معینی قرار می‌داد. تأسیس حکومت مبتنی و متکی بر دیوان‌سالاری دقیقاً به معنای حکومت نهادمند و سازمان‌یافته است و از این رو میان این الگوی حکمرانی با حکومت فردی و میل شخص سلطان باید تمیز قائل شد. جالب توجه است که در تجربه عملی حکومت‌های خودکامه در دوران اسلامی، بیش و پیش از هر چیزی شاهد تعلیق دستگاه و وجه کارکردی دیوان‌سالار هستیم.

در دولت قدمایی ایرانی پس از نهاد سلطنت، نهاد وزارت قرار دارد. وزیر بود که در طول دوران قدمایی

با القابی مانند دستور، وزیر اعظم، اتابک اعظم، صدر اعظم و ریاست الوزراء نامیده شد. «شخص اول مملکت» نیز عنوان مرسوم و معمولی بود که به وزیر اول در نظام دیوان‌سالاری دولت قدمایی داده شد و مقصود از آن شخص اول از میان رعایا بود در مقابل پادشاه و خاندان سلطنتی که برگزیده بودند و متمایز از انبوه خلق. مملکت در نظام سلطنت قدمایی غالباً نماینده سازمان اداری بود که مدیریت این دستگاه را بر عهده داشت و در مقابل پادشاه مسئول خوب و بد اراده مملکت بود. او را شخص سلطان بدین سمت منصوب می‌کرد و در دوره‌های نخستین دوران سلطنت قدمایی بین او و پادشاه «مواضعه»^۱ نوشته می‌شد که نوعی قرارداد بین پادشاه و وزیر بود (بی‌هقی، ۱۳۷۱: ۱۸۷). غزالی درباره جایگاه و نقش وزیر در سلطنت قدمایی می‌گوید: «بباید دانستن که پادشاهی به دستور نیک تمام شود و وزیر شایسته و با کفایت و عادل، زیرا که هیچ ملکی بی دستور روزگار نتواند گذاشتن» (غزالی، ۱۳۱۷: ۹۵).

نهاد دیوان‌سالاری که نهاد وزارت بر سر آن قرار داشت، متشکل از دیوان‌های مختلفی بود که وظیفه اداره امور کشور را برعهده داشت. پس از وزیر، مهم‌ترین ارکان سازمان دیوان‌سالاری بدین قرار بود: وزارت ممالک، نیابت سلطنت، استیفاء ممالک، نظارت ممالک، اشراف ممالک،... انشای ممالک، نیابت ممالک، دفترداری ممالک، امارت عسس، ملک‌التجاری. مناصب شرعی نیز بدین ترتیب بودند: قاضی‌القضات ممالک و قضاء ولایات، نقیب‌القبایبی و حکومت اوقاف و سادات، اوقاف ممالک، امارت محمل وفد حجاج، تفویض تدریس، خطابت، احتساب، اعدت، فقاقت، شیخی خانقاه، ساعوری (پزشک) بیمارستان، کتابت دارالقضا، امینی در القضاء، مورخی حجج و قبالات، عاملی زکوات، حکومت بیت‌المال، متصرفی جزیه، تفویض امامت نماز و اذان.^۲

سلسله مراتب اعضای ائتلاف مسلط

سطح نخست: درباریان

برای شناخت دقیق‌تر و روشن‌تر جایگاه و کارکرد نهاد سلطنت و شخص سلطان باید نکاتی را مورد توجه قرار داد: اول - آنکه نمی‌توان مرز روشنی میان ترتیبات نهادی و شخص سلطان، به دلیل غلبه شخصی‌شدگی قدرت پادشاه، رسم کرد. در عمل بیشتر این توانایی‌ها و قابلیت‌های سلطان حاکم بود که ترتیبات نهادی را بالفعل می‌کرد و حتی از آن فراتر می‌رفت، یا بالعکس موقعیت، موجب تنزیل آن می‌شد

۱. مواضعه در لغت نوشته‌ای تفصیلی متضمن شروط و حدود اختیارات تصدی‌کننده و موافقت به تصدی‌دهنده. در تفویض شغلی مهم چون وزارت و جز آن رسم بوده است که نامزد وزارت شروط و حدود کار و اختیاراتی را که برای راندن آن شغل لازم می‌دیده فصل به فصل یا یکجا تحریر می‌کرده و تفویض‌کننده‌ی شغل قبولی خود و یا حدود موافقت خود را ذیل فصول آن می‌نگاشته و در پایان قبول‌کننده‌ی شغل سوگندنامه‌ای متضمن آیتی از قرآن کریم در باب صدق نیتی و درستی گفتار و کردار و ایفاء وظایف خود می‌نوشته و تفویض‌کننده‌ی مقام نیز قبولی خود را تحریر و به سوگند مؤکد می‌ساخته است. ن.ک به: (دهخدا، بی‌تا، ج ۱۳: ۱۹۲۰۰؛ مدخل مواضعه)

۲. برای اطلاع بیشتر نگاه کنید به: نخجوانی، محمد بن هندوشاه. ۱۹۷۶. دستورالکاتب فی تعیین المراتب. به سعی و اهتمام عبدالکریم علی‌اوغی علی‌زاده. ج ۲. مسکو: فرهنگستان علوم جمهوری شوروی سوسیالیستی آذربایجان، انستیتو ملل خاورمیانه و نزدیک.

و حتی ترتیبات نهادی را به حالت تعلیق در می آورد. دوم- اینکه مناسبات و ترتیبات نهادی سلطنت قدمایی، در شرایط معمول چهارچوب‌های هنجاری مناسبی را برای کنش شاهانه در سازمان ائتلاف فراهم می کرد. سوم- آنکه نهاد سلطنت به واسطه سازمان «درگاه» و توسط مقطعان به انجام تکالیفی مانند پاسداری از نظم عمومی و داوری تظلمات می پرداخت و از طریق دیوان سالاری نیز وظایفی چون جمع‌آوری مالیات را به انجام می‌رساند. درگاه سلاطین عمدتاً ماهیتی نظامی داشت و قدرت امرای نظامی در ساختار و شیوه اداره آن حرف اول را می‌زد و در دیوان سالاری بیشتر خاندان‌های ایرانی هدایت امور را در دست داشتند (لمبتون، ۱۳۷۱: ۲۴۰).

سطح دوم: رؤسای ایلات و عشایر بزرگ

ایران از گذشته‌های دور به دلیل اینکه بخش‌هایی از سرزمین آن دارای اقلیم بیابانی و کوهپایه‌ای بوده است، مسکن جماعات قبیله‌ای کوچ‌رو و نیمه کوچ‌رو بوده است. از این رو وجود گروه‌های قبیله‌ای امری معمول به حساب می‌آید. این جماعات به لحاظ برخورداری از توانمندی‌های رزمی همواره بخشی از سپاه پادشاهان ایران در دوران باستانی را تشکیل می‌دادند. از این جمله می‌توان به قبایل کرد و لر کوهپایه‌نشین اشاره کرد.^۱ اما در دوران اسلامی و با ورود قبایل ترکمان سلجوقی، جماعات ایلی به جمعیت کوچ‌رو اضافه شد که بیش از هر چیز ساختار سلطنت کهن ایران را دستخوش تغییر کرد. ایلات ترکمان سلجوقیان، نخستین گروه از کوچندگان به ایران از سرحدات شرقی بودند که با برانداختن سلسله غلامان ترک سلجوقی و سلسله‌های ایرانی مختلف قلمرو شرقی، تشکیل پادشاهی جدیدی را دادند که بر بنیاد اتحادیه ایلی و متشکل از رهبران ایلات سلجوقی، سامان یافت. مراد از واژه «ایلی» که به گفته لمبتون برای اولین بار در زبان فارسی در دوران ایلخانان به کار رفت، طوایف صحرائین و نیمه‌صحرائین است. لمبتون میان عشایر ایران و ایلات که از قرن پنجم وارد ایران شدند تمایز قائل می‌شود و این دومی را عامل دگرگونی در سازمان اجتماعی و سیاسی ایران می‌داند (لمبتون، ۱۳۶۲ الف: ۲۱۳-۱۹۵). این همان رویداد مهمی بود که لمبتون از آن تحت‌عنوان ورود عنصر جدید به سلطنت کهن ایرانی یاد می‌کند؛ تحولی که تا حدود زیادی بر ماهیت نظم سلطانی نیز اثر گذاشت. بر این اساس، ایلات که به لحاظ اجتماعی، از نظام سلسله‌مراتبی عمودی ناشی از پیوندهای تباری قدرتمند برخوردار بودند، نیروی تعیین‌کننده‌ای را در اختیار رؤسایشان قرار می‌داد که آنان را به رکن ثابت ائتلاف مسلط در نظام سلطنت قدمایی تبدیل می‌کرد. در حقیقت از زمان تصرف قدرت توسط ایلات سلجوقی تا عصر قاجاریه، این اتحادیه‌های ایلی بودند که هسته سخت قدرت را تشکیل می‌دادند. صفویان نیز از طریق اتحاد با ایلاتی مانند: روملو،

۱. برای اطلاع بیشتر در این باره نگاه کنید به: (ابن بلخی، ۱۳۸۵: ۱۶۴ و ۱۶۸).

تکله‌لو، استاجلو، ذوالقدر، قاجار، افشار و شاملو به قدرت دست یافتند. از این رو، رهبران این ایلات پس از پیروزی و تشکیل سلطنت صفوی، در کانون ائتلاف مسلط سلسله صفوی، خصوصاً در دوره نخست آن قرار گرفتند و از رانت‌های مهم اقتصادی و سیاسی نیز برخوردار شدند. قاجارها نیز باتکیه بر اتحادیه ایلی، قدرت را به دست گرفتند. ایلات افشار، قراگزلو، قشقایی، ترکمان، اکراد، بختیاری و اعراب فارس، متحدان ایل قاجار بودند و به مانند اتحادیه‌های ایلی سلسله‌های پیشین، پس از به قدرت رسیدن قاجارها در قدرت سهیم شدند و مناصب و رانت‌های مهمی نیز به کف آوردند. به طور مثال، تنها خوانین بختیاری مالک سرزمین بزرگی شدند با چندین ده پارچه آبادی که به طور مرسوم چیزی حدود یک سوم محصولات آن را به عنوان بهره مالکانه دریافت می‌کردند (فریزر، ۱۳۶۶: ۸۵).

سطح سوم: ملاکان و زمین داران بزرگ

مالکین بزرگ که گاه از آنها تحت عنوان ارباب نیز یاد می‌شود، طیف وسیعی از فرادستان را شامل می‌شد که به اشکال مختلف مالکیت زمینی را تصاحب کرده بودند. علاوه بر رؤسای ایلات و طوایف مهم و امرای نظامی، دهقانان، خاندان‌های اعیان و اشراف محلی، رؤسای دیوان‌سالاری، علما و روحانیان و برخی از بزرگان سادات و شیوخ خانقاهی، فقهای صاحب‌نام و قاضیان، عمده مالکان را تشکیل می‌دادند. بیشتر این زمین‌ها از طریق تصاحب یا بخشش و بعضاً نیز امتیازات تباری و ارثیه خانوادگی به دست آمده بود. به گفته لمبتون «در سراسر دوره قاجاریه طبقه مالک (که شامل خوانین ایلات هم می‌شد) مقتدرترین عوامل مملکت به حساب می‌آمدند. این طبقه جدیدنه‌تنها عبارت از مأموران دولت که با استفاده از مناصب خود در حوزه مأموریت خود ملک می‌خریدند، بلکه تجار و کسانی هم که می‌توانستند سرمایه‌ای به کار بیندازند، افراد این طبقه را تشکیل می‌دادند» (لمبتون، ۱۳۶۲ ب: ۲۶۸). به این ترتیب می‌توان گفت که زمین‌داران بزرگ باتکیه بر درآمدهای کلانی که از این طریق به دست می‌آوردند، گروه مهمی از فرادستان را تشکیل می‌دادند که بزرگان آنها در ائتلاف مسلط نظام سلطنتی جای ثابتی داشتند.

سطح چهارم: روحانیان عالی مقام

روحانیان صاحب‌منصب و خاندان‌های روحانی که از معروفیت برخوردار بودند، مورد توجه حکومت قرار داشتند و از این حیث از مواهب و مواجب دیوانی نیز برخوردار می‌شدند. به این اعتبار، غالب روحانیان صاحب‌منصب در زمره ملاکین معتبر هم بودند و از فرادستان جامعه به‌شمار می‌رفتند. مروری بر مستندات تاریخی در این دوران بلند، گواهی می‌دهد که خاندان‌های روحانیان و سادات صاحب‌عنوان و دارای مشاغل رسمی دینی، جزء مهمی از ساکله حکومت به شمار می‌رفتند و به همین اعتبار در ائتلاف مسلط جای ویژه خود را داشتند. به طور مثال، صاحب ریاض‌العلماء تأکید می‌کند که نظر به اعتبار محقق

کرکی نزد شاه تهماسب صفوی، شاه «مشاهره و تیول و دیگر اعطایها را در شهرهای عراق عرب در اختیار او آورده بود و حکومت شرعی همگی شهرهای ایران را به عهده او واگذارده بود» (افندی اصفهانی به نقل از صفت گل، ۱۳۸۱، ص ۱۵۷). این رویکرد به روحانیان عالی مقام از آنجا ناشی می شود که در این الگو از سلطنت اسلامی جایگاه عالمان دینی تا بدان پایه رفیع است که شاه تهماسب در خطابی به محقق کرکی می گوید: «شما امروز نایب امام هستید، شایسته تر به مقام سلطنت هستید و من یکی از کارگزاران شمایم که اوامر و نواهی شما را به مرحله اجرا می گذارم» (روضات الجنات به نقل از صفت گل، همان: ص ۱۵۶). درباره رفتار شاه عباس اول نیز آمده است که در روز عید غدیر، «هزار تومان در وجه وظیفه طلبه علم و ارباب استحقاق مقرر فرمود و در مجلس به آن جماعت داد.» جمعی دیگر را که خاندان های سادات بزرگ و صاحب نام نیز با برخورداری از مواهب ناشی از تصاحب مناصب رسمی مانند مقام نقابت و مقام صدر، تیول و هدایای دیگر ارباب قدرت، خصوصاً نهاد سلطنت، باید از جمله گروه های دینی به شمار آورد که مالکیت زمین های بزرگی را در اختیار داشتند و از امتیازات ویژه برخوردار می گردیدند. به طوری که سادات بزرگ و عالی مقام همواره در زمره مالکین معتبر نیز به حساب می آمدند. البته باید توجه داشت که خصوصاً از دوره صفوی به بعد، نمی توان میان روحانیان بزرگ و سادات عالی مقام تفکیک روشن و بارزی قائل شد. زیرا خاندان های معتبر ساداتی را در این دوره ها می شناسیم که در زمره روحانیان بزرگ نیز قرار داشتند. صاحب وظیفه نبودند، وظایف تعیین فرمودند (خلاصه السیر به نقل از صفت گل، همان جا، ص ۱۸۷).

سطح پنجم: بازرگانان بزرگ و رؤسای اصناف

بازرگانان بزرگ و رؤسای اصناف مهم، آخرین مرتبه از سلسله مراتب فرادستان را به خود اختصاص داده بودند که گاهی در آخرین مراتب ائتلاف مسلط نیز حضور پیدا می کردند. به خصوص در اواخر دوره قاجاریه که به دلیل حضور در فعالیت های دیگر مانند ملک داری و صنعت نوپای جدید نیز وارد شده بودند، بر اعتبارشان افزوده شده بود و بی تردید بخشی از فرادستان را تشکیل می دادند، هر چند از جایگاه مطلوب و معتبری در ائتلاف مسلط بهره مند نبودند (ترابی فارسانی، ۱۳۸۴: ۵۲-۴۴).

ویژگی و انواع نظام توزیع امتیازات در ائتلاف حاکم

نظام حکمرانی سلطنت قدمایی، با شریک کردن قدرتمندان ذی شوکت که امکان کنترل خشونت را در دست داشتند و اعطای بخشی از حقوق خود در زمینه مالیات ها و بهره مندی از درآمد ناشی از زمین های زراعی، آنها را در ائتلاف مسلط وارد می کردند و به این طریق خشونت را کنترل و نظم را برقرار می ساختند. عناوینی مانند: اقطاع و تسبیبات، سیورغال و تیول به اشکال مختلفی از اعطای بخش

یا تمام درآمد ناشی از تولیدات کشاورزی و در مواردی بخشش‌های مالیاتی و مالکیت بر زمین توسط حکومت به گروه‌هایی از فرادستان، در قبال دریافت خدمات مختلف دلالت دارد. در ادامه به اشکال مختلف اقطاع که مهم‌ترین صورت واگذاری اداره و درآمد زمین‌داری در قبال خدمات حکومتی است می‌پردازیم. اقطاع، به گفته لمبتون، در آغاز شامل هر گونه تفویضی از سوی حکومت مرکزی به افراد خاصی برای گردآوری عایدات و همچنین اغلب شامل واگذاری و تخصیص معینی از قبیل واگذاری مدت‌دار اراضی، اطلاق می‌شد. این اصطلاح در سده چهارم به بعد، حاوی انواع واگذاری اراضی و یا عایدات شد که به طور خاص با موضوع انجام خدمات و وظایف نظامی یعنی کنترل خشونت و برقراری امنیت و نظم گره خورده بود (همان، ۱۱۲). نظارت بر این نوع از اقطاع به دیوان عرض واگذار می‌شد که متصدی پرداخت مواجب نظامی بود و در رأس آن نیز عارض قرار داشت. خواجه نظام‌الملک همان‌طور که پیش‌تر گفته شد، در سیاست‌نامه فصلی را به این موضوع تحت عنوان «اندر مقطعان و بر رسیدن از احوال تا با رعایا چون می‌دوند»، اختصاص داده است. برابر گزارش‌های تاریخی موجود، نخستین اقطاع، اقطاعی بود که سلطان به اعضای خانواده خود و بیشتر به خانان ایلات کوچنده واگذار می‌کرد تا آنها هم برای خانواده و زبردستانشان به صورت مراتع و اردوگاه تخصیص دهند (همان، ۱۱۶). در کنار اقطاع اعضای خاندان سلطنتی و اقطاع دیوانی، اقطاع نظامی وجود داشت. این اقطاع به امرای بزرگ و فرماندهان نظامی یا اسفهسالاران و امرای میانی واگذار می‌شد. مثلاً در دوره سلطان سنجر سلجوقی در مازندران فرمان اقطاع به نام اسفهسالار سراج‌الدین نجم الاسلام اسپهبد مازندرانی به مبلغ سی هزار دینار نیشابوری صادر شد (جوینی، ۱۳۸۴، ص ۸۴). همچنین گزارش‌هایی در دست است که هلاکو بعضی از مناطق مرتعی را تحت عنوان «یورت» به زبردستانش می‌داد که نوعی حق استفاده از علوفه و علیق و یا حق اسکان با اختیارات لازم بود. اختصاص علوفه تبریز و مراغه به سپاهیان حکام قیچاق و خوارزم در جریان لشکرکشی برای از میان برداشتن اسماعیلیان را می‌توان از این جمله دانست (همان، ۱۲۸). شایان ذکر است که مغولان سرزمین‌های متصرفی را یورت خاندان سلطنتی می‌دانستند و در سرزمین آن‌ها اغنام و احشام خود را می‌چراندند و برای آن‌ها حقی قائل نبودند (لمبتون، ۱۳۶۲ ب: ۱۶۴). به علاوه در زمان آباقاخان مغول از اقطاع مخصوصی تحت عنوان «سیورغال» نام برده شده است که طی آن منطقه وسیع فارس، خوزستان، کهگیلویه، فیروزان و گلپایگان به اتابک یوسف شاه ارستان واگذار شده است (همان، ۱۲۹). در دوران مغولان از اراضی تحت عنوان «اینجو» (خالصه در ایام قدیم‌تر) نام برده می‌شود که خان بزرگ به خاندان خود و خویشانش واگذار می‌کرد (همان، ۱۳۱). در دوره صفویه، حکومت‌های ولایتی به مانند دوره سلجوقی متکی بر اقطاع دیوانی اداره می‌شد. این حکومت‌ها از

جانب حکومت مرکزی به فرادستانی از امرا و صاحب‌منصبان ایلی واگذار می‌شد و حاکم مانند مقطع زمان سلجوقی مکلف به آماده کردن عده‌ای سرباز بود. در حقیقت حاکم در ولایت خود شاه کوچکی بود که خود و صاحب‌منصبانش بخش اعظم عایدات ولایت را مصرف می‌کردند و قسمتی را نیز به صورت هدیه و حقوق و رسوم مخصوص روانه دربار می‌کردند (سفرنامه شاردن، به نقل از لمبتون، ۱۳۶۲ ب: ۲۱۶-۲۱۵). در دوره صفویان، مأموران عالی‌رتبه حکومتی در قبال خدمات خود زمین‌هایی را دریافت می‌کردند که «تیول» نامیده می‌شد. برخی از این تیول‌ها به طور دائم وابسته به مقام و منصب بود و به همین سبب به تمام مقامات عالی بابت حقوق و مواجب صاحبان آن تیول تعلق می‌گرفت (همان، ۲۲۰). شاردن به تیول‌های موروثی اشاره می‌کند که سیورغال نام داشت و شاه آن را از محل اوقاف به خاندان‌های فرادست و معروف دینی اعم از عالمان و سادات می‌بخشید. البته سیورغال منحصر به زمین‌های وقفی نبود و تنها به خاندان‌های علما و سادات داده نمی‌شد، بلکه سیورغال از محل زمین‌های بایر و خالصه نیز اعطا می‌شد و معمولاً متضمن پاره‌ای معافیت‌های مالیاتی هم بود (همان، ۲۲۸-۲۲۷). در زمان قاجاریه نیز از آن جا که بخش مهمی از قشون ایران را رؤسای ایلات و عشایر آماده می‌کردند، به رؤسای فرماندهان ایلیاتی و همچنین به امرای غلامان که قشون ثابت حکومت را تشکیل می‌دادند، تیول داده می‌شد (همان، ۲۶۲). نکته مهم درباره تیول دوره قاجاریه این است که میل غالب بر این بود که تیول‌ها بیشتر موروثی شود (همان، ۲۶۷) و لذا مناصب و مقامات مختلف و غالباً مستمری‌ها، رفته رفته حق موروثی خاندان‌های فرادستان و اعضای ائتلاف مسلط شد.

همانطور که پیش‌تر گفته شد، ائتلاف فرادستان سازمان اجتماعی را تشکیل می‌داد که کارکرد ویژه‌ای برای کنترل خشونت توسط نهاد دولت را ممکن می‌ساخت و از جانب دیگر، موجب حفظ نظم اجتماعی می‌شد. در این قسمت، عناصر و ارکان اصلی تشکیل‌دهنده ائتلاف مسلط در ایران دوران قدمایی به اختصار توضیح داده خواهد شد.

روابط اعضای گروه‌های تشکیل‌دهنده سازمان ائتلاف مسلط بر مناسبات شخصی‌سازی شده در دو محور عمودی بنا شده بود. این امر، به نوبه خود، انسجام و کارآمدی مناسبی را برای این سازمان در پی داشت. به بیان روشن، شخصی‌شدگی روابط فرادستان، به نوبه خود، امکان ایجاد سلسله‌مراتبی از روابط حامی-پیرو را، به صورت رشته‌های درهم‌تنیده پیوندی، به اعضای قدرتمند ائتلاف مسلط فراهم می‌ساخت. معمولاً در رأس هر شبکه فرادستانی، یکی از اعضای ائتلاف مسلط قرار داشت که رعایای خود را مورد حمایت قرار می‌داد، جان و مالشان را از دست‌اندازی اغیار حفظ می‌کرد و با انجام مذاکرات و تعاملات میان دیگر اعضای ائتلاف فرادستان، اعمال خشونت بی‌وجه نسبت به آنان را دفع می‌کرد.

شبکه‌های عمومی حامی کنندگی اجتماعی

گروه‌های متعدد اجتماعی در یک سلسله‌مراتب عمودی، شبکه‌ای از نظام‌های طولی را شکل می‌دادند که افراد و گروه‌ها را در کنف حمایت خود قرار می‌دادند و وفاداری آنها را متقابلاً نصیب خود می‌کردند. نظام پیوندهای طایفه‌ای، خاندانی و اصنافی از این دست نظام‌های حمایت‌کنندگی اجتماعی به شمار می‌رفت. از سوی دیگر، روابط شخصی‌سازی شده فرادستان قدرتمند و شبکه‌های حمایت اجتماعی ناشی از آن، زمینه خلق امتیازاتی برای اعضای ائتلاف حاکم و تثبیت وفاداری آن‌ها را فراهم می‌کرد. این امر، نظام انگیزشی خاصی را شکل می‌داد که مآلاً بر کنترل خشونت تأثیرات جدی برجای می‌گذاشت. و نهایت آن که شخصی‌سازی روابط و مناسبات حمایت‌شوندگی به عنوان یک جنبه مشترک ائتلاف فرادستان و طبعاً نظام سلطنت قدمایی، بیانگر خلق و دستکاری منافع برای تضمین نظم اجتماعی نیز به کار گرفته می‌شد. دین سازمان‌یافته (حضور در سازمان‌های دینی و مذهبی) نیز موجب برخورداری از امتیازات مهمی می‌شد که ائتلاف مسلط برای ایجاد ثبات درون ائتلاف مسلط به کار می‌برد. دین حکومتی، راهی برای مهار فرادستان و غیر فرادستان فراهم می‌کند. در نهایت، یافته‌های موجود به ما این امکان را می‌دهند که این نتیجه را بگیریم: نظام سلطنت قدمایی در ایران، با دستکاری در دسترسی به منافع اقتصادی برای فرادستان قدرتمند، تولید امتیازات می‌کرد و از آن برای کنترل خشونت و تأمین امنیت و برقراری نظم سود می‌برد. متقابلاً دوره‌های گسترش خشونت و ناامنی و بی‌ثباتی، با شرایطی تطابق پیدا می‌کند که ائتلاف حاکم کارآمدی خود را از دست داده باشد و پادشاه به عنوان مقام عالی توزیع‌کننده امتیازات ناتوان ظاهر شود. در عین حال، این گروه‌ها ظرفیت بالقوه‌ای برای به راه انداختن خشونت دارند و همان‌طور که از دل تعلیق قدرت حاکم خارج می‌شوند، می‌توانند آشوب و ناامنی گسترده‌ای ایجاد کنند.

نتیجه‌گیری

همان‌طور که گفته شد، نورث و همکارانش در نظریه نظام اجتماعی محدود و دولت طبیعی سعی کردند، پیدایش و دوام نظم اجتماعی پیشامدرن در تاریخ بشر را برای کنترل خشونت و ایجاد نظم نسبتاً پایدار توضیح دهند. کنترل خشونت از طریق دو سلسله‌مراتب عمودی تکمیل می‌شد: نظام توزیع امتیازات (رانت) و نظام سلسله‌مراتبی حمایت‌شوندگی اجتماعی. از جانب دیگر، همان‌گونه که به هنگام بیان رویکرد گفتار حاضر در نسبت میان این نظریه و توصیف و تحلیل نظام سلطنت قدمایی ایران و رویه‌ها و کارویژه‌اش، تصریح شد، و در شرح الگوی حکمرانی سلطنت قدمایی ایرانی نیز آشکار شد، وجود تفاوت‌هایی در سطح مفهومی و ساختار کلی نظام دسترسی در نظریه نورث و الگوی حکمرانی سلطنت

ایرانی، به وضوح قابل مشاهده است. با این حال، مضامینی در سطح مفهومی و نظری در الگوی نظری نهادگرایی تاریخی نورث و همکارانش وجود دارد که می‌توان، با رعایت تحفظ تاریخی ویژه ایران، از آن‌ها برای فهم بهتر این نوع از نظم اجتماعی و دولت متناظر بهره‌برد. به‌طور مثال، در متن به نقش سازمان نظامی (ایلات و عشایر) در کنترل خشونت و برقراری ثبات نسبی، و همچنین در شکل‌دهی به نظام دسترسی محدود ایرانی در چارچوب سلطنت، اشاره شده است. همچنین با ملاحظاتی می‌توان از دو نوع دولت طبیعی شکننده و پایه در نظم دسترسی محدود برای توضیح دو شکل سلطنت ضعیف و مقتدر در الگوی حکمرانی سلطنت قدمایی ایرانی سود جست. به علاوه، نظام متنوع و گسترده توزیع امتیازات در نظام سلطنت قدمایی، در واقع بسیار نزدیک به همان نظام توزیع رانت در صورت عمومی نظریه نظام اجتماعی نهادگرایی تاریخی است. مفهوم چسبندگی به مسیر در نظریه نهادگرایی تاریخی نیز امکان مفهومی مناسبی برای توضیح شرایط تاریخی معطوف به بازتولید الگوی حکمرانی سلطنت قدمایی در تاریخ بلند میانه و جدید ایران به حساب می‌آید. به این ترتیب می‌توان چنین نتیجه گرفت که الگوی سلطنت قدمایی ایرانی، یکی از ده‌ها بلکه صدها نوع از نظام‌های دسترسی محدود در تاریخ جوامع مختلف در دوران بلند پیشامدرن جهان محسوب می‌شود که با ایجاد محدودیت در منابعی مانند قدرت و ثروت، و ائتلاف فرادستان و نظام توزیع امتیازات و سلسله‌مراتب عمومی حمایت‌شوندگی اجتماعی، خشونت را کنترل و ثبات را ممکن می‌سازد. پر واضح است که این الگوی تحلیل به مانند هر الگوی بدیل دیگر، در کنار امکاناتی که به دست می‌دهد، خود با محدودیت‌های مهمی روبروست و لذا سوبه‌های دیگری از واقعیت تاریخی سلطنت قدمایی ایرانی، به طور حتم، از دایره توضیح و تبیین این الگو بیرون مانده است. نکته مهم دیگر در نارسایی‌های الگوی نورث درباره ائتلاف فرادستان این است که در این چهارچوب، عمده تلاش معطوف به توصیف و تحلیل لزوم ائتلاف در بخش فرادستان برای کنترل خشونت است. به همین جهت از توجه کافی به شکاف‌ها و تعارض منافع بخش‌های مختلف و منازعات درونی آن بازمانده است. به طور خاص در الگوی سلطنت ایرانی و تجربه تاریخی آن به روشنی می‌توان منازعات درونی ائتلاف حاکمرانی در دوره‌های مختلف را سراغ گرفت. در موارد متعددی نیز این اختلافات منجر به تضعیف ائتلاف، برآمدن رقبای جدید و حتی فروپاشی نظم مستقر و تشدید خشونت نیز شده است.

References

- Akbarī, Moḥammad ‘Alī, 1393 š, Chālesh-hā-ye ‘Aṣr-e Modern dar Īrān-e ‘Ahd-e Qājār (Majmū‘e-ye Maqālāt), vīrāyeš-e jadīd, čāp-e dovvom, Tehrān, Enteshārāt-e Īrān. [In Persian]
- Akbarī, Moḥammad ‘Alī, 1394 š, “Šenākt-e Čisti-ye ‘Jāme‘e’ va Ṭabaqe-bandī-ye Ejtemā‘ī dar Pūyeš-hā-ye Fekrī-ye ‘Aṣr-e Eslāmī”, Majalle-ye Moṭāle‘āt-e Tārīkh-e Eslām, Sāl-e Haftom, Šomāre-ye 24. [In Persian]
- Al-Māwardī, Abu’l-Ḥasan ‘Alī b. Moḥammad b. Ḥabīb, ma‘rūf be Qāzī Abū Ya‘lā Baṣrī Baḡdādī, 1406 q, Al-Aḥkām al-Soltānīya, Qom, Markaz al-Našr-e Maktab al-E‘lām al-Eslāmī. [In Arabic]
- Āqājerī, Seyyed Hāšem, 1389 š, Moqaddame‘ī bar Monāsebāt-e Dīn va Dowlat dar Īrān-e ‘Aṣr-e Šafavī, Tehrān, Enteshārāt-e Tarḥ-e Now. [In Persian]
- Bāsvers, Klifford Edmund, 1378 š, Tārīkh-e Ġaznavīyān, Jeld 1, tarjome-ye Ḥasan Anūše, Tehrān, Enteshārāt-e Amīr Kabīr. [In Persian]
- Bayhaqī, Abu’l-Faḏl, 1371 š, Tārīkh-e Bayhaqī, taṣḥīḥ-e ‘Alī-Akbar Fayāz, Tehrān, Donyā-ye Ketāb. [In Persian]
- Boyle, John Andrew (gardāvarande), 1371 š, Tārīkh-e Īrān-e Kembrīj az Āmadan-e Saljūqīyān tā Forūpāšī-ye Dowlat-e Īlkhānān, Jeld 5, tarjome-ye Ḥasan Anūše, Tehrān, Enteshārāt-e Amīr Kabīr. [In Persian]
- Dehkhodā, ‘Alī-Akbar, bītā, Loḡat-nāmeḥ, Jeld 13, madkhal “Movāza‘a”. [In Persian]
- Durkheim, Emile, 1343 š, Qavā‘ed-e Rūš-e Jāme‘e-šenāsī, tarjome-ye Moḥammad‘alī Kārdān, Tehrān, Enteshārāt-e Dānešgāh-e Tehrān. [In Persian]
- Ebn Balkhī, 1385 š, Fārs-nāmeḥ, taṣḥīḥ va taḥšīye-ye Līsteranj va Nīkelson, Tehrān, Enteshārāt-e Asāṭīr. [In Persian]
- Falsafī, Našrollāh, 1347 š, Zendegānī-ye Šāh ‘Abbās-e Avval, Jeld 1, Tehrān, Enteshārāt-e Dānešgāh-e Tehrān. [In Persian]
- Fraser, James, 1366 š, Safar-nāmeḥ: Safar-e Zemestānī, tarjome-ye Manūčehr Amīrī, Tehrān, Enteshārāt-e Tūs. [In Persian]
- Frye, Richard Nelson, 1362 š, Tārīkh-e Īrān-e Kembrīj (az Forūpāšī-ye Dowlat-e Sāsānīyān tā Āmadan-e Saljūqīyān), Jeld 4, tarjome-ye Ḥasan Anūše, Tehrān, Enteshārāt-e Amīr Kabīr. [In Persian]
- Ghazālī, Moḥammad b. Moḥammad, 1317 š, Naṣīḥat al-Molūk, bā moqaddame, taṣḥīḥ va ḥāšīye-ye Jalāl al-Dīn Homā‘ī, Tehrān, Ketābkhāne-ye Tehrān. [In Persian]
- Greif, Avner. 2006. Institutions and the Path to the Modern Economy. Cambridge: Cambridge

University Press.

- Jovaynī, Mo'ayyed al-Dowla Montajab al-Dīn Badī Atābak, 1384 š, 'Otbat al-Kataba: Majmū'e-ye Morāselāt-e Dīvān-e Solṭān Sanjar, tašḥīḥ-e Moḥammad Qazvīnī va 'Abbās Eqbāl Āštiyānī, Tehrān, Entešārāt-e Asāṭīr. [In Persian]
- Khāje Neẓām al-Molk, Abū 'Alī Ḥasan Ṭūsī, 1347 š, Sīyar al-Molūk (Sīyāsāt-nāmeḥ), be ehtemām-e Hübert Dārک, Tehrān, Bongāh-e Tarjome va Našr-e Ketāb. [In Persian]
- Lambton, Ann K. S., 1362 š (a), "Tārīkh-e Īlāt-e Īrān", dar Majmū'e-ye Ketāb-e Āgāh: Īlāt va 'Ašāyer, 'Alī Tabrīzī, Tehrān, Entešārāt-e Āgāh. [In Persian]
- Lambton, Ann K. S., 1362 š (b), Mālek va Zāre' dar Īrān, tarjome-ye Manūčehr Amīrī, Tehrān, Entešārāt-e 'Elmī va Farhangī. [In Persian]
- Lambton, Ann K. S., 1371 š, Sākhtār-e Darūnī-ye Emperāṭūrī-ye Saljūqī (Tārīkh-e Īrān-e Kembrīj, Jeld 5), tarjome-ye Ḥasan Anūše, Tehrān, Entešārāt-e Amīr Kabīr. [In Persian]
- Lambton, Ann K. S., 1382 š, Tadāvom va Taḥavvol dar Tārīkh-e Mīāne-ye Īrān, tarjome-ye Ya'qūb Āẓand, Tehrān, Našr-e Nī. [In Persian]
- López, José va Scott, John, 1385 š, Sākht-e Ejtemāī, tarjome-ye Ḥoseyn Qāẓiyān, Tehrān, Našr-e Nī. [In Persian]
- Mīrzā Samī, Samīā, 1378 š, Tazkerat al-Molūk: Sāzmān-e Edārī-ye Ḥokūmat-e Šafavī, bā ta'liqāt-e Minorsky bar Tazkerat al-Molūk, tarjome-ye Mas'ūd Rajab-nīā, Tehrān, Entešārāt-e Amīr Kabīr. [In Persian]
- Nakhjavānī, Moḥammad b. Hendošāh, 1976, Dastūr al-Kāteb fi Ta'yīn al-Marāteb, be sa'y va ehtemām-e 'Abdolkarīm 'Alī-Oglī 'Alizāde, Jeld 2, Moskū, Farhangestān-e 'Olūm-e Jomhūrī-ye Šūrāvī-ye Sosyālistī-ye Ādārbāyjān, Enstītū-ye Mellal-e Khāvar-e Mīāne va Nazdīk. [In Persian]
- North, Douglass C., 1377 š, Nehād-hā, Tağyīrāt-e Nehādī va Kārکard-e Eqtešādī, tarjome-ye Moḥammad-Rezā Mo'īnī, Tehrān, Entešārāt-e Sāzmān-e Barname va Būdje va Markaz-e Madārek-e Eqtešādī-Ejtemāī. [In Persian]
- North, Douglass C., Wallis, John Joseph va Weingast, Barry R., 1399 š, Khoshūnat va Naẓm-hā-ye Ejtemāī (Čārčūb-e Mafhūmī barā-ye Tafsīr-e Tārīkh-e Sabt-šode-ye Bašar), tarjome-ye Ja'far Khayrkhāhān va Rezā Majīdzāde, Tehrān, Entešārāt-e Rūzne. [In Persian]
- North, Douglass, Wallis, John va Weingast, Barry, 1358 š, "Čārčūb-e Mafhūmī barā-ye Tafsīr-e Tārīkh-e Maktūb-e Bašarī", Fašl-nāme-ye Eqtešād-e Sīyāsī, Sāl-e Avval, Šomāre-ye Sevom (Zemestān). [In Persian]
- North, Douglass, Wallis, John va Weingast, Barry, 1396 š, Dar Sāye-ye Khoshūnat (Sīyāsāt, Eqtešād va Masā'el-e Towse'e), tarjome-ye Moḥsen Mīrdāmādī va Moḥammad-Ḥoseyn Na'imīpūr, Tehrān, Našr-e Rūzne. [In Persian]

- Parsons, Talcott. 1977. "Comparative Studies and Evolutionary Change." In *Social Systems and Evolutionary of Action Theory*. New York: Free Press.
- Peters, Guy, 1386 š, *Naẓariye-ye Nehādgarāyī dar 'Elm-e Siyāsāt, tarjome-ye Faršād Mo'meni va Farībā Mo'meni*, Tehrān, Sāzmān-e Enteshārāt-e Jehād-e Dānešgāhī va Pažūheškade-ye 'Olūm-e Ensānī va Ejtemā'ī-ye Jehād-e Dānešgāhī. [In Persian]
- Richter, Rudolf, 1378 š, "Eqtešād-e Nehādī-ye Jadīd: Āğāz, Ma'nā va Dūrnamāhā", tarjome-ye Seyyed Ḥoseyn Mīrjalīlī, *Majalle-ye Eqtešādī: Māhnāme-ye Barrasī-ye Masā'el va Siyāsāt-hā-ye Eqtešādī, Šomāre-hā-ye 79-80*. [In Persian]
- Sāvory, Roger, 1385 š, *Īrān-e 'Ašr-e Šafavī, tarjome-ye Kāmbīz 'Azīz*, Tehrān, Našr-e Markaz. [In Persian]
- Şefatgol, Manşūr, 1381 š, *Sākhātār-e Nehād va Andīše-ye Dīnī dar Īrān-e 'Ašr-e Šafavī (Tārīkh-e Taḥavvolāt-e Dīnī-ye Īrān dar Sade-ye Dahom tā Davāzdahom-e Hejri Qamarī)*, Tehrān, Mo'assese-ye Khadamāt-e Farhangī-ye Rasā. [In Persian]
- Torābī Fārsānī, Sohaylā, 1384 š, *Tojjār, Mašrūṭiyat va Dowlat-e Modern*, Tehrān, Našr-e Tārīkh-e Īrān. [In Persian]

Intentionally left Blank